

ІНСТИТУТ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СССР

Institute for the Study of the USSR

Institut zur Erforschung der UdSSR

Institut d'études sur l'URSS

Василь Гришко

**Панславізм
у советській історіографії
і політиці**

МЮНХЕН

1956

ІНСТИТУТ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СРСР
Institute for the Study of the USSR * Institut zur Erforschung der UdSSR
Institut d'études sur l'URSS

Досліди і Матеріали
Серія II

№ 46

Василь Гришко

П А Н С Л А В І З М
У СОВЕТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ І ПОЛІТИЦІ

Мюнхен
1956

Передрук дозволений за умовою подання джерела.

Праці, що їх видає Інститут, є вільним висловом поглядів і висновків авторів і не завжди тотожні з поглядами чи висновками Видавничої Колегії.

Редагує Видавнича Колегія Наукової Ради Інституту.

Відповідальний редактор проф. П. Курінний.

Herausgeber und Verlag : Institut zur Erforschung der UdSSR e.V.,
München 37, Schliessfach 5, Augustenstrasse 46/I, Germany.
Verantwortlicher Redakteur : Prof. P. Kurinny, München 37,
Schliessfach 5, Augustenstrasse 46/I, Germany.

Vasyl Hryshko

Panslavism in Soviet Historiography and Politics

Vasyl Hryshko

Der Panslavismus in der sowjetischen Geschichtsschreibung
und Politik

Vasyl Hryshko

Le panslavisme dans l'historiographie et la politique
soviétiques

München

1956

Василь Гришко .

ПАНСЛАВІЗМ У СОВЕТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ І ПОЛІТИЦІ

I

Суть панславізму та його місце в слов'янофільському вченні

У політико-історичній літературі часом змішують не тільки поняття, але й зміст панславізму з слов'янофільством, тоді коли вони істотно між собою розмежовані і є різними суспільно-політичними явищами. Кожному з них притаманний свій окремий зміст, кожен з них має свою окрему історію, свій відмінний обсяг діяння і свою генезу, хоч деякий, стосунково короткий, час на терені колишньої Росії вони співжили під одним доктринальним /слов'янофільським/ дахом і мали між собою взаємний зв'язок. Власне, ця остання обставина, факт порівняно недовготривалого співжиття і співдії, коли слов'янофільство відігравало роль ідеологічної бази російського панславізму й включало його в себе, спричиняється до спорадичного утотожнення цих суспільно-політичних рухів.

Насправді, слов'янофільство, як комплексна доктрина з усіма їй властивими реквізитами, як цілість ідейних компонентів, в основному, дитина XIX віку. Слов'янофільство, як складна світоглядова концепція, володіло умами частини суспільства лише на протязі одного півстоліття, від тридцятих до восьмидесятих років. Окремі ідейні компоненти слов'янофільства, поки вони не уклалися у спільному лоні цієї доктрини, як напр., месіянстична ідея православ'я, ідея самотності московського народу майже еквівалентна московському націоналізмові, - жили своїм окремим життям ще за багато віків до оформлення слов'янофільства самостійно та живуть і досі в Советському Союзі.

Панславізм, наприклад, свої ідейні вихідні мав ще в XVIII сторіччі, коли перший представник панславістичних ідей хорват

Юрій Крижанич оселився у Московській державі та ознайомив з нею московську еліту. Помітні позначки панславізму виявились і в активних домаганнях звільнити балканських слов'ян силою зброї за часів Єлисавети.../домагання російського резидента в Царгороді Вешнякова/. Ще більш рельєфно панславістичні ідеї відзеркалились у проекті створення слов'янської держави на Балканах з одним з братів імператора Олександра I на чолі. /записка Караязіна 1804 р./, як рівнож у проекті побудови Балканської слов'янської федерації /записка офіцера морської флотії Броневського 1807 р./. Але ще виразніші панславістичні плани Чичагова, створення слов'янського королівства 1811 року, були уже інспіровані з боку самого російського уряду з мотивів протиставлення Наполеонівській агресії на схід Європи. Пізніше, панславізм запліднює, навіть, такі суспільно-поступові рухи, як декабристський, визвольний польський з позицій Варшави, австрославізм з світоглядів Праги, цілком виповнює своїм змістом слов'янофільське вчення з московським великодержавницьким вістрям, проявляється у російській і балканській війнах з Туреччиною XIX і XX сторіччів, виразно промовує собі шлях у формі неославізму напередодні й в часі Першої Світової Війни та в усій своїй силі запановує на широких просторах у часи Другої Світової Війни під прикриттям советського слов'янського руху, завуальованого етикетками "демократичний", "народний", "миролюбний" тощо.

Таким чином, наявність панславістичних проявів, зокрема в Росії, якщо не в урядових, то в суспільних колах, фіксується уже біля трьохсот років, хоч сам термін панславізму міг з'явитись значно пізніше."

Часами російський панславізм доводився до крайньої насиченості, себто до найвищого ступеня свідомості політичної агресивності, у сенсі "злиття усіх слов'янських струмків у російському морі" та в історії свого розвитку панславізм позначався і в характері дуже слабо проявлюваної тенденції до об'єднання слов'ян на основі лише загальнослов'янської мови, літератури, чи загальних економічних інтересів, чи навіть, спільного віровизнання. Тому в науці закріплюємо трактування про панславізм політичний, господарчий, віросповідний, етнічно-культурний. Однак не зва-

жаючи на це, у кожному з них пульсує певна доза свідомости політичних устремлінь. У цьому змислі ми й говоримо про трьохсотріччя існування російського панславізму.

Слов"янофільство ж проіснувавши всього півсотні років, швидко зістарилось і настільки ослабло, що з кінцем 80-х років XIX сторіччя багато вчених констатували його смерть. Пригадаймо статтю Мілюкова "Розклад слов"янофільства" у "Питання філософії й психології". За редакцією проф. Н. Я. Грота М. 1893. Травень/, статті Н. Бердяєва, розміщені в "Біржевих Відомостях", у числах 14610, 14628 про "Вічнобабине в руській душі" та "Епігонам слов"янофільства", де автор дав негативну відповідь на запитання: чи має бути й чи може бути відродження слов"янофільства в Росії? , статтю М. Чадова "Чи можливе відродження слов"янофільства?" /"Образование", 1905 р. ч. 5/, аналогічні висловлювання В. О. Ключевського й багатьох інших.

Правда, частина вчених не цілком поділяла повищий діагноз. До таких належали В. Соловйов, кн. С. Н. Трубецькой.

Проте будь-що-будь, слов"янофільство в його властивій, так би мовити, класичній формі, слов"янофільство як світоглядова система думання, як характеристична й притаманна своїй добі комплексно-теоретична доктрина з усіма її реквізитами, належить, безперечно, до минулого, однак його складові елементи, на які слов"янофільство з кінцем вісімдесятих років розпалося, знайшли пригожий ґрунт для самостійного існування і в подальших роках, а деякі не втратили свого значення й понині в Советському Союзі, де правлять за ідеологічну основу російського панславістичного імперіялізму, про що мова йтиме нижче.

Панславізм, навпаки, набирає ще ширшого розмаху в сучасному й не треба володіти даром передбачення, щоб помітити дані на виявлення панславізму й у майбутньому, евентуально, в видозмінних формах.

Та крім констатованої різниці в аспекті часовім, заперімічуємо ще ґрунтовнішу різницю між слов"янофільством і панславізмом у напрямі територіяльних офер їх генези. Слов"янофільство своєю батьківщиною мало Росію, стисліше "Великоросію", через що в науці воно звалось часом російським, стисліше "великоро-

сійський" /К.Аксаков, Ф.Достоевський/ і ще точніше й адекватніше - московським слов"янофільством /А. Герцен, А.Піпін, Г.Плеханов, Д. Дорошенко/. Слов"янофільство, це вислід душі виключно "великоросійського", тобто московського народу ^{1/}. Власне слов"янофільство зросло з духу цього народу й по праву приналежить тільки йому. Слов"янофільство, це - національно-московське вчення і виросло воно з московського націоналізму й московського православ'я. Інакше з панславізмом, що протягом своєї історії виринав і ширився у різних кутках цілої території розселення східних, західних і південних слов"ян. З цих причин і зустрічаємося у науці з термінами російського панславізму, польського, австрійського тощо.

У зв'язку з цим наука відрізняє теоретичний панславізм від практичного. Перший має за собою більшу кількість проявів, аніж другий. Пояснюється це тим, що в процесі реалізації панславістичної теорії діяли доосередні й відосередні сили. Доосередні намагалися закріпити взаємний зв'язок своїх компонентів у цілях встановлення своєї гегемонії над ними, а відосередні навпаки - були наставлені на збереження своїх "питомених особливостей у цілях вийти з-під централізму.

Відповідно до цих природних зударів реальних життєвих сил, у слов"янських рухах існували течії централістичні й федеративні. Перші були властиві російським, другі - західнослов"янським рухам та українському Кирило-Методіївському. Розуміється це не значить, що всі адепти централістичних течій були росіянами. Ось, наприклад, Бакунін-росіянин був гарячим прихильником федералістичних концепцій. "Славну, вільну слов"янську федерацію" - Бакунін розглядав, як "єдиний вихід для Росії, України, Польщі і взагалі для всіх слов"янських народів" ^{2/}. І навпаки, західній слов"янин Штур активно пропагував централістичну теорію з Росією на чолі.

Зупинятися на характеристиці усіх слов"янських рухів з виясненням ступеня їх панславістичности ми не можемо, оскільки це не наше задання. Дещо мусимо сказати про російський панславізм з метою виявлення його в советській дійсності та встановлення зв'язку між ними.

Та насамперед з'ясуємо, який же зв'язок існував поміж російським панславізмом і слов'янофільством і яке місце панславізму було в слов'янофільстві. Для цього треба бодай стисло сказати чим же було слов'янофільство й панславізм.

Слов'янофільство ми назвали б системою історико-філософських поглядів на самобутній розвиток московських релігійно-культурних і політично-громадських первнів у аспекті протиставлення Росії до Західної Європи, поглядів на принципіально відмінний розвій Сходу й Заходу, поглядів протиставлення цілого слов'янського світу романо-германському, часом православія католицизмові. Слов'янофільство це комплексна теоретична доктрина, що спочивала на ідеї всесвітньо-історичного покликання слов'ян, на месіанізмі православія і московської народности. За слов'янофільською доктриною історичною вихідною вважалася допетровська Московська держава /"Московська Русь"/ ^{3/}, а джерелом правди, віри, світла й громадського устрою все вважався московський народ, начебто обраний Богом для спасіння розбещеного Заходу, а за панацею йому в тих цілях служила сільська община /мір/, монархічний лад і православіє, відповідно до чого офіційне слов'янофільство й проголошувало три гасла: самодержавіє, православіє, народність.

Слов'янофільство, як комплексна доктрина, принарядилось було в розкішні теоретично-наукові шати. За філософа слов'янофільства вважається Івана Кирієвського. Церковно-богословське трактування слов'янофільського вчення дав Хомяков. Суспільно-правну та історичну сторінку слов'янофільства опрацьовали в основному Костянтин та Іван Аксакови. Сукупність історіографічних і правно-богословських концепцій згаданих основоположників слов'янофільства й становила, так звану, доктрину класичного слов'янофільства.

Та уже Н.Я. Данилевський відступив з дороги класиків слов'янофільства, всю теоретичну побудову слов'янофільства зрев'юзував та дав свою доктрину на соціалогічній основі великоросійської, себто московської національности. Самобутні первні цього народу Данилевський висунув на ступінь вчення про самовистачальний слов'янський культурно-історичний тип, покличаючи заступити

романо-германський. К. Леонтьєв замість класичного слов'янофільства дав свою власну відмінну соціалогічну теорію культурно-історичного розвитку слов'янства на основі візантизму. Леонтьєв надав перевагу політиці православного духа над політикою слов'янської плоті.

Чим же був панславізм у відношенні слов'янофільства? Панславізм становив своєрідний складовий елемент слов'янофільства як цілого, а саме його практично-політичний зміст, його політичне ядро, завуальоване в теоретичні шати слов'янофільської доктрини, до своєї історіософської, психологічної, правної й богословської аргументацією завивали в собі політичне ядро вчення - панславістичне. Потреба надати панславістичному курсові російської урядової політики більш ширшого, навіть загальногромадського характеру потреба у аргументувати його теоретично, зробити сприйнятним його для громадсько-політичної opinio - щасливо зустрілась з теоретичною продукцією основоположників слов'янофільства, що з'єднувала симпатії російської громадськості навколо панславістичного курсу слов'янської політики. Тому, крім наукового слов'янофільства, заіснувало поруч і офіційне слов'янофільство, викликане науковим.

Та помилково було б думати, що оскільки панславізм, як політичне ядро слов'янофільства, був своєрідним складовим його елементом, що панславізм походить від слов'янофільства.

По суті, панславізм не є ані вислідом слов'янофільства, ані його породженням. Панславізм існував, як політична програма, самостійно до , в часі й по слов'янофільстві, навіть існує і сьогодні, заличкувавшись у нові теоретичні шати "справедливого", "природного", "демократичного", "народного" й "миролюбного" совєтського слов'янського руху.

Та з самою теоретичною доктриною слов'янофільства сталося інакше. Політичне зерно її змісту деякі слов'янофіли надто підкреслювали, а часом йому віддавали найбільше уваги. Акцентовання цієї частини вчення скоро дало той вислід, що про богословсько-історіософічну аргументацію, як проблеми суто теоретичні, менше писали, звертаючи максимум заінтересованості на більш актуальну-політичну сторінку доктрини. Останньою охоче розважались

журналістичні й урядові кола. Прийшов час, коли панславізм набрав у своєму поході такої актуальності, що він сам по собі зацікавлював досить широкі кола російської громадськості з поза слов'янофільських кругів. А теоретична оболонка панславізму - слов'янофільська доктрина в своїх складових елементах уже не могла задовольняти змодернізовані вимоги суспільства. Наприклад, ідеалізація допетровської Московської держави скоро виявилась несприйнятною і штучною. Месіянizm московського народу, ніби обраного Богом для спасіння розбещеного Заходу, все більше видавався нереальним, містичним і поволі поступався місцем новій течії - народницькій з її соціальними ідеями. Віру слов'янофілів у релігійну вибраність московського народу, народництво перенесло в сферу спеціальних ідей народу. Соціалізм став вірою народництва, а народ - його божитцем. /Народ-богоносець/. Сільська община /мір/ стала опертям і підставою ідеології революційних народників, що ослабило позицію слов'янофілів у цій точці. Месіянizm православія, як домінантна ідея у слов'янофільській доктрині, ґрунтовно змодифікувався.

За твердженням "поступовців" науки, ідея месіянizmu православія, з уваги на запанування раціоналізму в науці, зближалася до смерті, якщо не вмерла. За твердженням В.Соловйова згадувана ідея уже виділилась зі слов'янофільства, де вона повнила залежну роль, і жила повним самостійним життям, як універсально-релігійна ідея. Справді ця остання ідея знайшла гарячих своїх прихильників, що закликали "проявити світові святую Русь", царство "III Риму" та вернутися "до рідних святинь, до руської скитії і ковчега заповіту" /С.Булгаков, Достоевський/. За Достоевським Царгород потрібен Росії не для об'єднання і відродження слов'ян, як то навчала слов'янофільська доктрина, а для виконання релігійної всесвітньої місії Росії "для всієї судьби прийдешнього православія на землі, для єднання його" /"Цар православний" - з гімну/. Крім того, з цілої слов'янофільської доктрини як хоронительки московської національної філософії виділились й зросли теорії "офіційної народности" /Шевирьов, Погодін/, названі Леонтьєвим "православним русизмом", що пізніше перетворились в цілком окремий націоналістичний реакційно-урядовий рух.

/Катков/. Політичне зерно слов"янофільської доктрини - панславізм, як загально-визнаний курс російської слов"янської політики другої половини восьмидесятих років, ґрунтовно заломився і втратив на актуальності й зацікавленості ним, аж поки уже в початках ХХ сторіччя на новій ідеологічній базі неославізму не відродився знову. Ось так, в результаті занепаду одних компонентів і відділення та змодифікованого усамостійнення других, теоретична доктрина слов"янофільства, як комплексна струнка система думання, не витримавши проби, розпалась і уже, як цілість, з кінця восьмидесятих років ХІХ сторіччя не існує.

Якщо Данилевський, автор книги "Росія і Європа" накреслив проєкт всеслов"янської федерації з Царгородом, як столицею федерації, з Росією на чолі ^{4/}, то це уже була радше пропаганда чистого панславізму, закутана уже не в шати класичного слов"янофільства, а в оболонку наукових тирад про слов"янський культурно-історичний тип. Не дарма д-р Е. Бенеш назвав згадану книгу Данилевського "катехизисом чи біблією панславізму", очевидно, з причин внесеної модифікації слов"янофільства. К. Леонтьєв на той час старої редакції слов"янофільства дав в суті речі ще більш змодифіковану концепцію слов"янського візантинізму ^{5/}. Очевидно, не випадково Мілюков відмовлявся вважати Леонтьєва слов"янофілом.

Коли ще в 1837 році М.П. Погодін мріяв панславітичними категоріями про приєднання до Росії "тридцяти мільйонів своїх братів, рідних і двоюродних слов"ян, розсипаних по всій Європі, від Царгороду до Венеції і від Кореї до Балтики і Німецького моря" ^{6/}, а в 1854 р. він же звертався з закликом творити зі слов"янських народів під гегемонією Росії Союз під різними назвами - Дунайський, Слов"янський, Південно-Східній Європейський - зі столицею у Царгороді ^{7/}, коли й Герцен не противився думці про створення великої слов"янської федерації, природною столицею якої замість Петербургу мав стати Царгород ^{8/}, - то не трудно помітити, що Н.Я. Данилевський лише дублював уже наявну панславістичну програму російських панславістів, які до речі слов"янофілами не завжди були. Подібне спостерігаємо й у Данилевського, коли, не належачи до слов"янофілів, і Достоевський і Мілюков ак-

тивно снували панславистичну царгородську нитку. Уже ця одна обставина є доказом того, що панславізм і слов"янофілість, це - цілком відмінні суспільно-політичні рухи й змішування їх чи ототожнення річ - неприпустима.

Ще К. Леонтьєв яскраво вичував різницю у суті слов"янофіліства й панславізму. Він не тільки не змішував їх, а, навіть, протиставив одне одному, кажучи: "істинне слов"янофіліство повинне стати жорстоким супротивником гвалтовного чисто політичного панславізму". Підкреслюючи їх протилежність, Леонтьєв думав: "якщо слов"янофіли наставлені служити національному сучасному, оригінальному, відокремлюваному й скріплючому наш дух і побутові форми, то вони мають насамперед застерігтися перед швидким розв"язанням всеслов"янського питання"^{9/}, себто реалізації панславізму. Також і М. Чадов констатував не тільки засадничу різницю між слов"янофілізмом і панславізмом, а пішов іще далі. Трактуючи слов"янофілість як історіософічну теорію самотності московських культурно-політичних первнів, Чадов підкреслював, що панславізм у тій теорії відіграв підлеглу роль і не мав внутрішнього зв"язку зі слов"янофілізмом, бо був не зв"язаний з ним "єдністю внутрішньої ідеї"^{10/}.

Ми не пішли б так далеко, як це зробив Леонтьєв. Ми не думаємо, що панславізм треба протиставити слов"янофілізму під час їх своєрідної коекзистенції. Ми твердили б, що ці рухи, по різному у змістовлені й виконанні зосібна кожний з них, різні за змістом суспільно-політичні явища, однак між ними впродовж 50-тирічної давности існував взаємний зв"язок, коли вони один одного не включали і не протиставились, лише доповнювали, співіснуючи разом.

Звідси, цілком природно, що носій слов"янофіліських ідей одночасно був і панславістом та носій і адепт панславізму міг не бути слов"янофілом, навіть більше, міг бути антислов"янофілом /Герцен, Достоевський, Мілюков/.

У всякому разі, поміж суттю панславізму й слов"янофілізмом давно уже проложено в науці високий гранітний бар"єр. Не помічати його, значить - розходитись з історичною дійсністю. У цьому аспекті, не можна вітати готовність знаного проф. Лондонсь-

кого університету історика Бернарда Пареса визнати Юрія Крижанича за носія слов"янофільських інстинктів ^{11/}. Слов"янофільської доктрини, в сенсі самотності розвитку московських релігійно-культурних і політично-устроєвих первнів та протиставлення слов"янського Сходу Заходові ні в часі Юрія Крижанича, ні, навіть, за Петра I існувати ще не могло, бо не існувало ще ґрунту для відповідної доктрини. Навпаки, саме в результаті насичення прозахіднім курсом політики Петра, що довгий час наснажував закордонну стратегію і внутрішню політику російських урядів, почали, в характері контрастних світоглядових ідей, оформлятися поодинокі концепції, з яких у тридцятих роках XIX сторіччя складалася слов"янофільська доктрина.

У творчості ж Юрія Крижанича знаходимо вияв лише панславістичних тенденцій, відгомін яких проявляється уже в "Заповіті Петра Великого" /момент вірогідності "Заповіту" ролі тут не грає/. Цікаво, що двома сторінками вище сам Парес висловив думку, неузгіднену з попередньою, а саме, що Крижанич прибув до Москви " With a mission of uniting the Slavs " , себто з чисто панславістичною ціллю ^{12/}.

Справа в тім, що в часі Крижанича Московська держава тільки шукала доступу до Чорного моря і Балтики. На дорозі до контакту з єдиновірним слов"янством стояли такі потуги, як католицька Польща, Крим, Туреччина з її васалами. І тільки після того, як у XVIII віці впали Крим і Польща, як до Росії за Бухарестським миром 1812 року приєднано основну частину Басарабії, як Росія розвинула в умовах підготовки до боротьби з турецьким колом, на тлі зростаючого московського націоналізму, ідеї месіанізму московського православ'я та аналізу власної самотньої духовності в умах московської еліти, в унісон з вимогами російської політики, намітилися перші контури слов"янофільської доктрини. У часі ж Крижанича для Москви була чужою ще й панславістична ідея.

Аджеж, не дарма авторитетний історик Ключевський визначає для кожного з останніх трьох сторіч їм властиві світоглядні напрями в цей спосіб : для XVII віку характерна боротьба між еліністами й латиністами в Росії /доба розколів/ ^{13/}, для XVIII в.

- між люборусами й вольтер"янцями /націоналізм і лібералізм/, для ХІХ в. - між слов"янофілами й західниками, пізніше - між народниками й марксистами. Ці суспільно-світоглядіві течії, щасливо розміщені по сторіччях, є орієнтаром в історіософічних доктринах московського суспільства. Пересунення наявності слов"янофільського вчення на два сторіччя назад /з ХІХ на ХVІІ/, безсумніву, грішить розбіжністю з історичною дійсністю.

Аналогічно, пересунення в цілості слов"янофільської комплексної доктрини, як вона діяла в своїй класичній формі, на наші дні, розбігається також з дійсністю. Нема підстав, напр., в сьогоднішній "залізній завісі" або в зненависті большевиків до Заходу вбачати новітні вияви слов"янофільства в цілості. Большевицька зненависть до Заходу має цілком інше ідеологічне тло; вона харчується ідеєю класової боротьби й атеїзму, як і "залізна завіса" є витвором нової суспільної структури з диктатурою пролетаріату. Слов"янофілам з їх нехиттю чи, нехай буде сказано, ворожістю до Заходу присвічував зовсім інший світ ідей. На місці сучасних оперувань аналогіями з слов"янофільством мусять прийти аналогії з відповідними рухами, що, незалежно від слов"янофільства, були властиві московському народові ще на світанку його історії, як, наприклад, московський націоналізм, розвинений з самотнього, замкненого в собі, з маркантними елементами ексклюзивності, московизму - який остільки ізолював Московську країну від зовнішнього світу, що зробив з неї, за висловом проф. Голубинського "Европейський Китай" ^{14/} ще в ХV сторіччі. Тому розважання на теми аналогії "Залізної завіси" з слов"янофільськими рисами, підкреслювані швайцарським дослідником Олександром Шелтінгом ^{15/}, здаються нам доволними, бо ці аналогії мають коріння значно глибші, наминаючи слов"янофільську доктрину.

Не вільно також думати, що теперішня акція советської церкви по піднесенню московського православ'я до ступени вселенського християнства тотожна чи аналогічна з подібною акцією слов"янофілів. Ідея месіанізму московського православ'я уже повністю проявилась ще в часах Флорентійської унії, коли московське православ'я підносилося перед візантійським, як "большее православие и высшее христианство" ^{16/}, рівнож тоді, коли мо-

сковське православіє розірвало з Царгородом і фактично унезалежнилось від нього /савільне антиканонічне заснування московської митрополії в 1448 р./, як також в московській теорії "III Риму" та пізніше в антиканонічному заснуванні московського патріархату /1589 р./. Правильно, що ідея месіанізму московського православія прийняла й слов"янофільську доктрину, але ж вона жила й самотійним життям поза тою доктриною, особливо високо була піднесена в творчості Ф.Достоевського. Отже, ідея месіанізму московського православія куди глибша в віках, а її прояви в Союзі зовсім не є рецидивом слов"янофільства, тільки послідовним розвитком духа московського народу. Тому, замір англійського дослідника Ленца розцінювати "сучасне продовження релігійної традиції, що домінує над російським життям ще з часів св. Володимира" ^{17/} як прояви слов"янофільства, настільки довірливі в суті думки, як і його пов"язання часів св. Володимира з Росією, а не з Україною.

Однак, така акція советської науки, як пропаганда ідеї самотності слов"янських народів, що відмежовує ці народи від греко-римських, з яких виросла Європа, справді зближує її з проголошеною слов"янофілами концепцією самотності слов"ян, хоч і не йдучої у таку історичну глибину. Тут, в цій точці, маємо наявність рецидиву слов"янофільства безсумніву.

Нам думається, що більшовики повністю засвоїли стару московсько-російську панславистичну спадщину, а не слов"янофільство в цілості. Реалізуючи панславистичний курс політики, більшовики відновлюють ті суттєві риси слов"янофільської доктрини, що не жили самотійним від слов"янофільства життям і не відокремлювались від нього, про що й буде сказано на своєму місці.

Тепер, перейдемо до в'яснення змісту панславізму. Наука виробила загально-прийнятий погляд на панславізм, як на конкретні політичні спрямування в аспекті об'єднання слов"ян. Цю тезу поділяли й основоположники марксизму. Цікаво, що в пропаганді ідей всякого панславізму Європа вбачала руку Росії. Щодо австрійського панславізму Маркс і Енгельс писали:

"Безпосередньою метою панславізму, це - відновлення слов"янського царства від Рудних гір і Карпат до

Чорного, Егейського й Адріатичного морів під гегемонією Росії" 18/.

У період Кримської кампанії Енгельс вивчав, що :

"Панславізм ... це рух, який хоче стерти з лиця землі все, що історія створила за тисячоріччя, це рух, що не може здійснитися без того, щоб не змести з мапи Європи Туреччину, Угорщину й половину Німеччини, рух, що не може інакше гарантувати свого існування, як тільки шляхом підбою Європи" 19/.

Не вдаючись в аналіз правильності цієї оцінки, бачимо, що Маркс і Енгельс доглянули в панславізмі певні політичні заміри також. Зближену політичну програму накреслювали собі й самі теоретики класичного слов'янофільства. Так І.Аксаков 6 березня 1877 р. твердив:

"Росія і всі слов'яни Балканів - це цілий окремий світ православно-слов'янський. Наше святе покликання ... в тому й полягає, щоб забезпечити всьому слов'янському світові не тільки ... незалежність земель, морів і проток, але й самостійність та свободу розвитку самої суті слов'янського духа" 20/.

Ось ця політична ціль слов'янофільства й прийняла назву панславізму.

Що стосується основних принципів російського панславізму, в літературі існувала різноголосиця. А. Пипін, напр., думав, що панславізм може формуватися тільки на етнічній основі й на ніякій іншій, тому що чуття споріднення крові й плоті, на його погляд, це цілком реальна величина для того, щоб з неї, за певних умовин, зміг вирости панславістичний рух. К. Леонтьєв, навпаки, віддавав перевагу силі слов'янського духу перед слов'янською плоттю. Леонтьєв вважав за щастя, коли б німці уже проковтнули "озахіднених" чехів. Достоевський доводив, що слов'янський рух зможе числити на успіх тільки тоді, коли етнічні первні, чуття племінного споріднення поступляться місцем релігійному первню, і що в російсько-турецьку війну 1877-78 рр. цілковито не відчувався будь-який племінний зв'язок з сербом, не так було з релігійним зв'язком.

Уже тільки зазначена різноголосиця свідчить про те, що зовсім не легко дати точне визначення поняттю панславізму. Ці труд-

нощі лишилися і понині, хоч спроб дефініцій панславізму маємо немало. Один Бакунін дає їх кілька, кожного разу виходячи з різних заłoженъ. Раз він визначає панславізм, як "німцененависть", кладучи, таким чином в основу дефініції панславізму етнічне заłoження. Вдруге, він визначає панславізм, як "віру й впевненість у майбутнє слов"ян, або панславізм "це - святе слово для слов"янина" ^{21/}, висуваючи в основу дефініції уже скорше ірраціональний первень. Є у Бакуніна й таке визначення :

"Панславізм є віра, що об'єднання всіх слов"янських племен, кількість яких виносить 85 мільйонів, внесе нову цивілізацію, нову живу, правдиву свободу в світ"

Тут в основу дефініції покладено уже месіянстичний принцип, дещо асоційований з культурно-історичним месіянстичним типом Н.Я. Данилевського.

Нам думается, що в основі дефініції російського панславізму не можуть лежати ні церковно-релігійні первні, ні постулати етнічного споріднення. Перші тому, що вони ігнорують цілу католицьку частину слов"янства, як рівнож і атеїстичний зміст советського панславізму і, значить, не вияснюють властивої суті панславізму, другі тому, що в своїй сукупності складаються на субстанцію панрасистського єства і як такі нічим не відрізняють панславізм від пангерманізму, пантуркизму, панеллінізму і в такому разі, значить, також не вияснюють правдивої істоти панславізму.

На наш погляд, як церковно-релігійні первні, так і постулати етнічного споріднення є скорше побудники до властивого панславізму. Сам же панславізм, зокрема російський, це - політичне устремління Росії /однаково якої - царської, демократичної, советської/ на Балканський півострів і до Царгороду, незалежно від релігійного, атеїстичного, демократичного чи племінного побудника. З обґрунтування і советсько-російської форми панславізму /Советський слов"янський рух/ почесне місце належить також міркуванням племінного характеру /боротьба з німецьким фашизмом/, однак вони є в суті справи так само лише побудниками панславізму, а не суттю його. Суть взагалі російського панславізму лежить в політичному устремлінню стати твердою ногою на берегах Дардане-

лів - Босфору й Адріатики, щоб оволодіти слов'янським світом /замкнути його/.

Вища форма по ступені насиченості російського панславізму лежить в агресивному й імперіялістичному гоні в напрямі до згаданих пунктів, незалежно від часу виявлення його, за Петра Великого, Аксакова, Мілюкова, Сталіна чи колективного керівництва й незалежно від релігійного, як і племінного характеру побудника: протифранцузької ненависти /Інструкція Чичагова 1811 р./ протитурецької - в часі балканських і російських воєн з Турцією, чи протинімецької - в часі першої і другої світових воєн. Цей етнічний побудник російського панславізму може перемінитись в протиамериканський чи будь-який інший, та політичне устремління панувати над слов'янським світом, завжди залишається незмінним естетством російського панславізму.

Нижча форма російського панславістичного руху в історії його розвитку мала часом і слабший ступінь насиченості свого політичного вістря. Взагалі історія російського панславізму дає нам широкий діпазон його діяння від теоретичної думки вузького кола людей /Юрій Крижанич, Вешняков/ до масового політичного руху, керованого самою державою /в часі I і II світових воєн/.

Тому спроба проф.російської історії Лондонського університету Сетон-Ватсона дати визначення панславізму :

"Панславізм може бути визначений, як застосування ідеології слов'янофільства у галузі зовнішньої політики" 22/.

не узгаднює ні доби дослов'янофільської, ні пізнішої, як рівнож і советської, коли панславізм діяв і діє самотійно. Згадане формулювання є під оглядом хронологічним за вузьке і в суті справи піддає хибну думку, що панславізм в'яжеться тільки з слов'янофільством і не проявлявся поза ним. Якщо ж автор рахується з советським панславізмом, як реально наявним явищем, то подібним формулюванням автор мусів би визнавати й советський період слов'янофільства.

Узгаднюючи широку діагнозу у виявленні російського панславізму, ми дали б йому таке визначення :

"Російський панславізм, це - теоретичне чи практичне політичне устремління /рух/ до завоювання Царгородом і Балканами через державно-правне, адміністративне, культурно-релігійне чи економічне об'єднання усіх слов'ян під главенством Москви".

У цю формулу визначення, на нашу думку, укладаються і панславистичні суто-теоретичні міркування Юрія Крижанича й панславистичний "Заповіт Петра I -; проєкт Вешнякова й записки Каразіна й Броневського, інструкція Чичагову, панславистичні прояви декабристського руху, політичний панславізм московського слов'янофільства, неославізм, панславізм советської редакції, всі вищі й нижчі форми панславистичних проявів Росії.

Слов'янофільство, неославізм, як і советський слов'янський рух були і є лише теоретичним прикриттям, науковими оболонками агресивно-імперіялістичного панславізму.

З яким би визначенням панславізму ми не знайомились, то загальним в усіх дефініціях все буде його політичне вістря, навколо якого по різному розбудувались більш відповідні тій чи іншій добі ідеологічні й історіософічні доктрини. Так було й з слов'янофільством як доктринальною оболонкою її політичного ядра - панславізму.

II.

Неославізм

Щоб перейти до советського періоду, мусимо розказати дещо про суть неославізму й причини його виникнення.

Сама назва вже промовляє, що неославізм належить іншій добі, аніж слов'янофільство й не є його продовженням. Про злиття цих рухів і думати не доводиться.

Занепад слов'янофільства в Росії тісно сполучений з провалом слов'янської політики, до її провадив царський уряд. Безпосередньою причиною занепаду слов'янофільства в Росії був Берлінський трактат 1878 р., за яким Росія змушена була відмовитись від багатьох вигід, що їх вона одержала на Балканах за Сан-Стефансь-

ким миром, попередньо укладеним лише з Туреччиною. Крім того, Росія остаточно розірвала з Болгарією 5 листопада 1886 р., коли та під впливом Німеччини, Австро-Угорщини й Англії рішуче відмовилась піти на поступки російським імперіялістичним інтересам у побудові російської залізниці через болгарську територію аж до Царгороду. Між іншим, цю дату можна вважати за кінець офіційного слов'янофільства. Російський слов'янофільський рух не витримав іспиту, бо російська слов'янська політика на Балканах потерпіла фіаско. Продовження слов'янської політики в тих умовах визначало б війну з Європою, на що Росія не могла відважитися. У тім часі Німеччина обрала країни Балканів для власної сфери впливу. Німеччина тоді була захоплена здійсненням побудови залізничної магістралі Берлін-Багдад і не могла дозволити Росії мати будь-які конкуренційні плани на Балканах. У результаті, Росія була змушена відмовитися від слов'янської політики й оволодіння Царгородом та Близьким Сходом і шукати експансії деінде. За такий напрямок експансії був обраний, замість Близького, Далекий Схід. У зв'язку з цим, у Росії перестали інтересуватися панславістськими програмами й слов'янофільством у цілому. Про нього почали забувати, а з половини 80-х років про слов'янофільство хіба тільки згадувати. На зміну йому прийшло народництво з його новими ідеалами соціального устрою, а уряд зайнявся виключно далекосхідною політикою. Питання Манджурії, Кореї, Ляодунського півострова, трансибірської залізниці стали для російського уряду в той час найактуальнішими політичними проблемами.

Як відомо, цілий комплекс питань далекосхідної політики Росії зазнав невдачі після російсько-японської війни. Виявилось, що й цей напрямок експансії не витримав проби. Росія опинилася на роздоріжжі. Революція 1905 р. ґрунтовно розхитала державу з середини. Частина внутрішніх сил прагнула нових реформ і поглиблення революції. Друга частина правого й реакційного напрямку боролася проти революційних реформ, шукаючи виходу з кризи шляхом підсилення монархічної влади без поступок лівим течіям. Був обраний напрямок правих. Росія вимагала виявлення себе назовні, отже рішуче треба було визначити новий курс і напрям зовнішньої політики. Треба було знайти ідею, якою Росія могла б жи-

ти. Треба було знову знайти сферу, де Росія змогла б виявити своє месіянстичне покликання і велич.

Саме тоді, частина російського суспільства й звернулася до відновлення слов'янських концепцій. Знову на овиді громадської думки появились в кількох варіантах старі думки про слов'янську місію Росії. Один із цих варіантів, найслабший, пробував відновити концепцію старого слов'янофільства з його централістичним російським панславізмом. Та серед його прихильників забракло ідеологів типу основоположників слов'янофільства - Кирієвських, Хомякова, Аксакових та інших. Крім того, сама доктрина в ті нові роки уже застаріла. Значна частина її основних ідей, які ідеалізували добу допетровської Руси та ворогували з Заходом і його культурою, які спочивали на вірі в самобутність великоросійського народу тощо, не могли бути реставровані в нову добу початків ХХ сторіччя.

Потужнішим виявився варіант, що носив ім'я неославізму. Ця програма поволі закріплювалась у свідомості не лише російської громадськості, але, що важливіше, й серед цілого слов'янства. Звертає на себе увагу полеміка д-ра Бенеша з д-ром Крамаржем з приводу часу й причин появи неославізму. Перший з них народження неославізму приписує революції 1905 р., яка, на його думку, й покликала до життя цей рух. Другий думає, що неославізм своєю появою зобов'язаний зовсім не революції і не революційним силам. Ліві рухи, на його погляд, слов'янським питанням не цікавилися. Неославізм виник серед правих течій. Це вони підхопили приємну їх серцю слов'янську програму й виповнили нею, наскільки змогли, зовнішню політику Росії, - твердив др. Крамарж.

Ми особисто зі своєї сторони не знаємо жадного виступу будь-якого представника лівих течій у Росії на користь слов'янських концепцій. Цю частину російського суспільства інтересувала виключно соціально-класова проблематика, одних в аспекті марксизму, других в аспекті народництва. Слов'янська тематика була для них цілковито чужою. Тому в згаданій полеміці ми впевнено підтримали б сторону д-ра Крамаржа.

За виясненням одного з теоретичних лідерів неославізму проф. А.А. Погодіна, неославізм набув так багато нових складових елемен-

тів, що цілком виправдує свою назву. Неославізм ігнорував стару доктрину слов'янофільства. Він цілковито не цікавився історично-філософською, психологічною чи релігійною стороною слов'янофільської доктрини. Особливістю неославізму було те, що він становив собою виключно політичну програму дій, і рух, який йшов за цією програмою, був також політичним.

Неославізм набував у своїй актуальності, головню, як антитеза пангерманізму, що давав себе все більше відчувати.

"Рівноправність для всіх народів Росії, об'єднання усіх слов'ян для культурної боротьби з германізмом ... така програма нового слов'янського руху, неославізму, що виріс на ґрунті не філософських спекуляцій, але з цілком реальної небезпеки, грізної для всього слов'янства, а значить і Росії від пангерманізму", - писав А. Погодін. "Сучасний неославізм вимагає рівності й братерства для всіх слов'янських народів. Він - демократичний, він не ділить народи на обраних і пасинків природи. Рівноправність усіх слов'янських народів - це перше, до чого має змагати неославізм" - продовжував той же автор 23/.

Зазначені ідеї неослов'янства вигідно відрізняли його від старого слов'янства з централістичним панславізмом, метою якого було "злиття всіх слов'янських струмків у російському морі". Також др. Крамарж головну ідею неослов'янства визначав як примирення між слов'янськими народами, їх свободу, рівність і братерство, щоб зберегти себе від німецької небезпеки.

Так чи інакше, у визначенні суті неославізму зі сторони лідерів цього руху в Росії і Австрії все виступає наверх його політична мета, а це і є та політична сторінка слов'янського руху, що за старого слов'янофільства визначалась, як панславізм. Звідси, ми схильні неославізм трактувати, як одностороннє слов'янофільство лише у його політичній складовій частині, називаній панславізмом. Подальше студіювання питання покаже, що саме так і було. Під назвою неославізму все крився панславістичний рух, тільки по-новому висловлений.

Перебуваючи в Петербурзі в 1908 р., Крамарж навіязав контакт не тільки з неославістами, а й добився згоди високих вельмож на здійснення слов'янської політики, декларованої на основі рівності, свободи й братерства всіх слов'янських народів. У празь-

кому з'їзді, що відбувся того ж 1908 року, взяла участь і російська делегація. До складу останньої належали такі діячі, як В.М. Маклаков, Н.Н. Львов, В.М. Володимиров, А.С. Гижицький, гр. Б.А. Бобринський. Перші два виголосили на з'їзді глибоко зворушливі промови. Там же ця делегація виступила з історичною декларацією проголосивши світові

"рівноправність усіх слов'янських народів з можливістю для кожного з них розвинути свої культурні й національні особливості, як основну необхідну передумову слов'янського єднання" 24/.

Маклаков пізніше з цього приводу писав, що кредо Празького з'їзду :

"Об'єднання всього слов'янства, як рідних з кроки народів; об'єднання на спільнім завданні оборони своєї національності проти хвилі онімечення; об'єднання на принципі не підлеглості, не поглинення, а пошани до кожного - ось символ віри неославізму" 25/.

Одночасно Маклаков підкреслив і політичну суть неослов'яного руху, вказуючи на те, що німецька хвиля досягла Туреччини, Малої Азії та прагне до Індійського океану.

"Відомі мрії", - писав він, - "про Нову Німеччину до Дніпра, про Українську республіку, царство Польське, князівство Литовське під протекторатом Німеччини. Росія не повинна відокремлюватись від загальної слов'янської справи, боротьби за слов'янську національність проти походу онімечування" 26/.

Останні його слова: "боротьби за слов'янську національність проти походу онімечування" за участю Росії повністю оголюють політичне вістря неославізму, ототожнюване саме з панславізмом.

Згадуваний нами А. Погодін, як один із російських ліберальних лідерів у своїй статті "Росія і слов'янство" повторював ті ж старі панславістичні мотиви, коли заявляв, що Близький Схід стає для Росії тим важливішим, чим ширше відкривається дорога німецькому впливові на Царгород та що спаралізувати цей вплив Росія зможе лише шляхом створення міцної бази на Балканах 27/.

Ці мотиви пригадують стару панславістичну програму професора історії Московського Університету М.П. Погодіна і Н.Я. Да-

нилевського. Трохи нижче А.Погодін далі виявляє панславистичні прагнення таким твердженням:

"...активна політична діяльність на Балканах і створення сприятливих умовин для російського культурного й торговельного впливу - ось, мені здається, та програма, яку треба було б здійснити "новослов"янському" рухові " 28/.

Чи треба ясніше висловлювати панславистську суть неославізму, як це зробив цитований нами прогресивний лідер неославізму? Його формулювання неославізму ставить знак рівняння між панславізмом і неославізмом, воно вяснювало, як, навіть, прогресивні російські неославісти розуміли практично неославізм.

Як помічаємо з вяснень тих же російських неославістів, фігурував неославізм декларативний, який у теорії шанував свободу, рівність і братерство й неославізм практичний, ототожнюваний з панславізмом.

Цю обставину прекрасно розуміли в Польщі. Один із польських діячів Залевський в статті "Неославізм в російській Польщі" дав визначення неославізмові, як ідейному виразові російського імперіялізму ^{29/}. Ця дефініція цілковито виносила неославізм у площину російського панславізму. Аджеж, не дарма на слов"янському Празькому з'їзді 1908 р., де був проголошений декларативно принцип рівноправності й свободи слов"янських народів, відверті прихильники гегемонії Росії домагались, щоб для взаємного між слов"янами зв'язку була прийнята російська мова ^{30/}. Такі яскраво панславистичні тенденції були допущені саме в Празі, яка ще жила спадщиною свого духового батька Палацького:

"Химера однієї спільної мови для всіх слов"ян назавжди лишається химерою; чехи будуть своїми власними панами ... на це ми ніколи не дамо згоди" ^{31/}.

Що неославізм у практичних руках російських політиків розійшовся з декларованим неославізмом, про це найкраще свідчить признання самого теоретика декларованого неославізму - А. Погодіна:

"...цілий наш неослов"янський рух у руках старих "слов"янофілів" і їх найновіших однодумців обернувся у суцільну політичну брехню ... Як би Крамарж

не запевнював, що "слов"янин не може пригноблювати слов"янина", наші "слов"янофіли" вдавали, що українців не існує ... тоді, як вони існують" 32/.

Належить також пам'ятати, що в тім часі в Росії існувала ще група політиків, яка пильнувала національної і патріотично-прогресивної політики та яка підтримувала й слов"янську концепцію. Для цієї групи найбільш сприйнятливий був ортодоксальний панславизм. У своїй основі - панрусизм. Яка б різниця між цими групами не була, однак завданням усіх цих суспільних груп було повернути російську зовнішню політику назад, "до себе, додому" - в слов"янський, балканський і близько-східний світ.

Сам уряд Росії принципово співчував слов"янській політиці, він, навіть, дав дозвіл на надіслання делегації на пражський слов"янський з'їзд, але практично стримувався від активізації слов"янського курсу політики, боячись викликати якийсь конфлікт з німецькими державами. Цим пояснюються такі парадоксальні явища, як присутність Столипіна серед неославистів, що приймали в Петербурзі д-ра Крамаржа, надіслання делегації на пражський з'їзд - з однієї сторони і поява в "Голосі Москви" статті, яка гостро виступала проти пражського з'їзду, у якій з'їзд названо "плодом польської інтриги, замахом на одвічну дружбу Росії з Німеччиною, зухвалим глумом над тим, що для росіянина найсвятіше" - з другої 33/.

Згадана стаття стала певним альярмом, нагадуючи про крайню обережність у слов"янській політиці. Без сумніву, цей альярм розхолодив активних слов"яністів. А така важлива подія, як анексія Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговіни в 1908 р., вже принесла розчарування не тільки серед австрійських, але й російських неославистів. Вони впевнено чекали на відкритий виступ Росії у захист Боснії і Герцеговіни. Але коли Росія не виправдала цих надій і не допомогла братам слов'янам, серед лав неославистів запанував стан приголомшення. Неослависти збагнули, що уряд Росії, покищо в ім'я дружби з Німеччиною, ухиляється від практичної слов"янської політики.

І справді, уряд, як це можна було зауважити з відповіді Столипіна, на пропозицію професора Одеського університету А.Бор-

зенка скликати слов"янський конгрес, дотримувався тієї думки, що слов"янський рух мусить мати лише культурні цілі, а не політичні.

З цих причин, коли в Державній Думі поставлено слов"янське питання, у жадного з промовців, - як це зауважив кн. Г.Трубецкой, - ми не знайшли повного розуміння слов"янського питання, як об"єднувального принципу, що червоною ниткою проходив через усю програму російської державности. Ніхто не згадав про поляків та вони й самі мовчали"^{33а}. Росія вела тоді завуальовану слов"янську політику, маючи на увазі, з причини агресивности Гогенцоллернів, радше примиритися з Австро-Угорщиною, аніж протиставитись їй.

На петербурзькій нараді виконавчого комітету, обраного празьким з"їздом, були поставлені чотири питання: анексія Боснії і Герцеговіни, російська політика в Польщі, Холмське й українське питання. Кожне з цих питань правило за пробний камінь відданости гаслам неославізму. Тільки по двох перших питаннях почастило нараді прийняти резолюцію. Холмське питання уже викликало дуже гостру полеміку, а порушене проф. Погодіним питання про необхідність визнання українському народові права на культурно-національне самовизначення привело до зудару між правою групою, очолюваною проф. Філевичем і лівими з московського т-ва слов"янської культури.

Обидва ці питання не були розв"язані. Учасники нарад розкололись на три групи: праві, ліві й центр - достатній доказ наявности глибокої кризи неослов"янського руху^{34/}.

У червні 1910 р. відбувся черговий слов"янський з"їзд у Софії. З російських прогресистів на з"їзді ніхто участі не взяв, октябристів представляв один Гучков і тільки праві славісти заповнили місця у секторі російської делегації. Поляки прийняли участь на з"їзді лише як гості. Українці приїздили на з"їзді не були. На думку д-ра Бенеша, Софійський з"їзд означав кінець неославістських з"їздів і занепад неославістського руху. З"їзду слов"янських журналістів у Београді /10 липня 1911 р./ та злету соколів у Празі /29 червня - 1 липня 1912 р./ др. Бенеш під увагу не бере^{35/}.

Антитурецький договір Болгарії, Сербії, Чорногорії і Греції 1912 року викликав нові надії неослов'янського руху, але не надовго, бо наступила сербо-болгарська війна, що ґрунтовно ударила по рухові на цей раз уже з тим, щоб "серед брязкоту зброї світової війни" неославізм загинув - твердив Бенеш ^{36/}. На цій підставі згаданий політик прийшов до висновку, що стара Росія, мовляв, не мала пляну й не вела слов'янської політики. На його думку, Російська держава жадного зв'язку зі слов'янством не мала, точнісінько так, як і більшевизм. "Між більшевизмом і слов'янською ідеєю нема жадного контакту" - писав Бенеш ^{37/}.

Щодо правильности висновку Бенеша, що "серед брязкоту зброї світової війни" неославізм загинув, маємо сумнів. Рівнож, дуже критично треба ставитись і до твердження, що царська Росія не вела слов'янської політики. Дуже важливо, у світлі аспекту нашої теми, на підставі історичних фактів спростувати ці твердження, щоб не брати на віру й третього його твердження, що ніби принципово "між більшевизмом і слов'янською ідеєю нема жадного контакту".

Здається, що теоретик декларативного неославізму в Росії А. Погодін, на основі безпосереднього досвіду й аналізу цих питань, стояв ближче до істини, коли писав, що "цілий наш неослов'янський рух у руках старих "слов'янофілів" і їх найновіших однодумців обернувся у суцільну політичну брехню". Іншими словами, що неославізм, як теоретична слов'янська програма з його гаслами рівноправности й свободи збанкрутував, натомість вийшла на кін практична слов'янська програма з явним, давно знайомим, панславізмом. І хоч прихильники декларативного панславізму, на зразок д-ра Крамаржа, ще продовжували декламацію ілюзорного неослов'янського руху з його демократичними свободами, однак фактично, у Росії напередодні й у часі першої світової війни до неославізму, як руху, приєдналися громадські й політичні кола одвертого панславістичного напрямку. Про це явище ми уже раніше подавали деякі дані та щоб спростувати версію, що царська Росія у світову війну не вела слов'янської політики, мусимо нагадати цілий ряд фактів.

7 - 9 травня 1912 р. відбулась раніше підготовлювана нара-

да представників слов'янських академій, на якій опрацьовано устав "Союзу слов'янських академій і наукових товариств", проект якого виготовлено ще 30 квітня 1911 р. Устав затвердили п'ять академій / російська, сербська, південно-слов'янська, чеська й болгарська/. На дорозі до реалізації "Союзу" стали лише війни на Балканах ^{38/}.

У Петербурзі 17 і 18 березня 1913р. відбулася при тихій допомозі державних і поліцейних чинників величава маніфестація прихильників слов'янської політики. Гаслами маніфестації були: "Боротьба хреста з півмісяцем", "За всеслов'янську єдність", "Хрест на св. Софії" тощо. У маніфестації прийняли участь сотні тисяч населення. Характерно, що з метою протиставитись слов'янській політиці, ліві зорганізували свою маніфестацію, яка, через малу кількість зібраних, провалилась. Урядові, звичайно, вона була небажаною ^{39/}.

У маніфесті Миколи II про проголошення війни 1914 р. сказано:

"Ідучи за історичним своїм заповітом, Росія, єдина по вірі й крові зі слов'янськими народами, ніколи не споглядала на їх долю неспівчутливо. Однодушно й з особливою силою пробудились братерські почуття російського народу до слов'ян в останні дні ..."

Як не оцінювати цю декларацію російського царя, широ чи дипломатично керувався Микола II мотивами слов'янських почуттів, та все ж лишається безсумнівним, що російський уряд здекларував свою прямолінійну слов'янську політику. Микола II своїм маніфестом "створив епоху в історії слов'ян" - писав один із сербських публіцистів ^{40/}.

Звичайно, ця слов'янська політика не йшла по лінії неославізму з його принципами рівноправності, свободи й братерства всіх слов'янських народів, як це мріяли А. Погодін, Крамарж, Бенеш і інші. Зате вона пішла річищем неославізму патріотично-російського зразка, тобто панславізму й панрусизму. На прийнятті членів Державної Ради й Думи 26 липня 1914 р. Микола II накреслюючи цілі війни заявив:

"Ми не тільки захищаємо свою честь і гідність у межах землі своєї, але боремося за єдинокровних і єдиновірних братів слов'ян. І в цю хвилину я з радістю

бачу, що об'єднання слов'ян провадиться також міцно й нерозривно з цілою Росією ... Великий Бог землі російської " 41/.

У своєму виступі на тому ж прийнятті міністер закордонних справ С.Д. Сазонов підкреслив слов'янську місію Росії словами:

"Було ясно, що для нас не вступити в діло - означало б не тільки відмовитись від вікової ролі Росії, як заступниці балканських народів... 42/.

Ще 20 липня, у своєму зверненні до чад православної церкви Правительственный Синод, в унісон словам маніфеста, писав:

"Російський народ все вважав своїм обов'язком захищати слабих і пригнічених братів рідних по вірі й племені " 43/.

У піднесеній "всепідданішій" адресі Прав. Сенату від 21 липня підкреслювалось, що :

"Знову ллється кров наших єдиновірних братів і зухвалий виклик кинено всьому слов'янству" 44/.

У промові московського провідника дворянства, зверненій до присутнього Миколи II 5 серпня 1914 р., лейтмотивом звучали слова:

"Да допоможе Тобі Бог і в боротьбі за цілість і честь російської держави й імператорською волею Твоєю да відродиться до нового життя увесь слов'янський світ" 45/.

Якщо провідник дворянства обмежився у своєму зверненні до царя тільки проголошенням слов'янського гасла, то московський міський голова Брянскій розгорнув уже цілу конкретну слов'янську програму цілком панславистичного характеру:

"Війна ця, - говорив він, звертаючись до царя, - є захистом слов'янства від онімечення. Знову піднеслося велике слов'янське питання - святиня кожної російської людини. Багато крові російської за нього уже пролилось. Ця жертва повинна зрештою осягти цілі. Слов'янське питання має бути розв'язане об'єднанням усього слов'янства під захистом матері слов'янства - Росії" 46/.

У своїй відповіді, солідаризуючись з промовцями, Микола II закликав цілий російський нарід стати "на захист рідної землі й слов'янства" 47/.

Уже зі змісту цих промов бачимо, що Росія повністю взялася за панславістичну політику. У той час усюди співали слов'янський гімн, зміст якого наскрізь панславістичний:

...И "старый русский великан"...
Идет к семье родных славян ...
Я вас зову, родное племя,
Под светлый мой свободный стяг.
Мы вместе, дружною семьею
Посеем правду на земле
И будем жить одной душой
В Варшаве, в Праге и в Кремле".

В аспекті слов'янської політики укладено й звернення верховного головнокомандуючого кн. Миколи Миколаєвича до поляків від 1 серпня 1914 р.

"Нехай зітнуться границі, що ріжуть на часті польський нарід. Да воз'єднається він під скипетром Російського Царя. Під скипетром цим воз'єднається Польща, вільна в своїй вірі, мові, самоуправі. Одного жде від вас Росія - такої ж пошани до прав національностей, з якими зв'язала вас історія " 48/, - читаємо там.

Це звернення до поляків відразу знайшло й своїх коментаторів. Ч.М. Йоксимович писав, що звернення "віщує нам давно очікувану всеслов'янську єдність на федеративних засадах". Таку єдність слов'ян - він мислив "під скипетром Російського Царя", єдність слов'ян на просторі від берегів Пацифіка до Адріатики 49/. І в цьому випадку не трудно бачити приклад пропаганди панславізму чистої води. Інший коментатор Є.С. Шумигорський писав:

"Ще раз Росія кров'ю своїх синів відновить самобутнє існування Польщі в її етнографічних межах, яких вона не мала з часів Казимира Великого, дасть Польщі всі умови мирного розквіту під егідою Російського Царя" 50/.

Чотири дні пізніше Микола Миколаєвич звернувся з відозвою і до населення Східньої Галичини, Буковини, Угорської Руси де заявляв:

"...нема сили, що зупинила б російський нарід у його зриві до воз"єднання. Та не буде більше під"яремної Руси! Набуток Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила й Романа, скинувши ярмо, да водрузить стяг єдиної, великої неподільної Росії. А ти, многострадална братерська Русь, встань назустріч російській раті".

Зміст даного звернення промовляє сам за себе. Ідея панрусизму не дозволила . авторам звернення, навіть, назвати українців, що населяли ці землі їхнім власним ім"ям. Згадані відозви верховного головнокомандуючого наводили думки, що Росія довго від своєї ролі захисниці слов"ян відмовлялась,

"а тепер у слов"янстві, в єдності з ним бачить свою культурно-історичну місію, своє історичне призначення. Політика державних покровителів слов"янства ... вивела російський народ на велику історичну стежу, з якої вже повернення немає. Справа йде про майбутнє слов"янство, про існування самої Росії" 51/.

Група вчених, професорів і громадських діячів, прихильників прослов"янської політики, у резолюції з приводу відозв до поляків і Прикарпатської Руси угледіла "нову епоху в житті слов"ян і Росії " 52/.

Не знаємо точно розписаних плянів слов"янської політики по міністерству закордонних справ, але щодо плянів цієї політики російської громадськості маємо деякі матеріяли. Резолюція так зв. "Слов"янського 130 обіду" висловлюється досить широко про ці пляни. Світову війну в цій резолюції названо "Останньою визвольною війною для всіх слов"ян". Відібрані від Німеччини й Австро-Угорщини польські провінції разом із Привіслянським краєм і гирлом Висли - згідно резолюції - мали складати єдиний політичний організм, нерозривно зв"язаний з Росією. Як бачимо, в цій частині резолюції схвалено в сенсі звернення головнокомандуючого до поляків. За резолюцією чехословацький народ мав дістати всі права вільної держави. Щождо сербів, хорватів і словенців, то вони мали бути об"єднані в одній державі. Болгарський на-

род, щоб здобути право на задоволення своїх національних вимог, зобов'язаний був стати " в лави борців за слов'янську ідею". Щодо самої Росії, резолюція передбачала, що зі світовою війною мало вивершитися збирання Землі Російської воз'єднанням з нею Прикарпатської Руси, Галицької, Буковинської і Угорської, - цієї "дідици й вітчизни святого кн. Володимира". Резолюція передбачила, долю тих слов'янських груп, що по війні могли б лишитися у сфері німецького світу. Для них резолюція вимагала забезпечення права на самостійний культурний розвиток. Резолюція не поминула й проблем міжслов'янської організації: Усі слов'янські землі об'єднувались в

"єдиний економічний і політичний слов'янський союз, для розв'язання господарчих завдань якого мала бути забезпечена свобода виходу з Чорного моря і Балтики, з умовою, щоб ключі від Чорного моря були в руках Росії" ...^{53/}

Відомі також звернення "131 слов'янської трапези" до слов'янських держав, відозви Петербурзького слов'янського благодійного товариства до болгарського народу з закликом: "Прислухайтесь до голосу братньої крові ... З Росією і слов'янством! Ось ваш шлях. Інакшого нема. Тепер або ніколи!"

Товариство наукового слов'янського єднання у свою чергу зверталось до всіх слов'ян, яким нагадувало про протиставлення слов'янського світу німецькому та про обов'язок усіх слов'ян бути разом з Росією ^{54/}.

Російська громадськість у тім часі дістала цілу серію брошур на тему: "Світова війна й сучасні слов'янські питання". Зорганізовано було чеський комітет, що створив "Гурт свідомих слов'ян".

У Варшаві розгортало свою працю правління чехословацького благодійного т-ва "Бесіда". Галицько-руське товариство 8 вересня уже обговорювало поточні справи, зв'язані з воз'єднанням Прикарпатської Руси ^{55/}.

Міністер народної освіти в навчальному 1914-15 р. видав спеціальний обіжник про запровадження лекцій зі слов'янознавства в середній школі. У зв'язку з цим, в офіційному органі міністерства було порушено питання подачі деяких відомостей зі сло-

в"янознавства також в нижчих та вищих начальних школах. Мета цих нововведень знайшла таке вияснення: "підготувати свідомість до близького приходу слов"янського віку" 56/.

У Державній Думі 29 травня 1916 р. Сазонов говорив про майбутнє організації "слов"янських братів", обіцяючи полякам найширшу автономію. У кінці 1916 р. Микола II в армійському наказі пояснював, що ціллю війни є Царгород і вільна Польща, нерозлучно з Росією об"єднана. Цю думку повторили ще раз Штурмер і Трепов 57/. Др. Крамарж наголошував твердження міністра закордонних справ Сазонова, що думка про створення війська з австрійських слов"ян ніколи не відповідала поглядам російського уряду та державних органів 58/.

"Звільнення Чехословачкиї було одним з перших основних рішень російського уряду від самого початку війни", - писав Крамарж 59/.

У меморандумі, приготованому Масариком для союзника Росії - Англії від 6 квітня 1915 р., зафіксовано, що Чехія проектується як держава монархічна, республіканська форма правління для Чехії захищається лише небагатьма радикальними політиками ... чеський нарід, що треба ще раз підкреслити, є цілковито русофільським. Російська династія у тій чи іншій формі була б дуже популярна ... чеські політики вважають, що Царгород, а значить, і протоки повинні належати тільки Росії. Це старий план всього російського народу, що має релігійне освячення /св. Софія/" 60/.

У 1915 році вийшла в світ книга згадуваного серба Цемовича під назвою: "Сучасні слов"янські проблеми", в якій автор розвинув свої погляди щодо російської слов"янської політики. На його думку, всі питання, що можуть виринути в зв"язку з приєднанням до Росії Галичини, Буковини й Угорської Руси, це - питання внутрішньої політики Росії; польське ж питання, що цілком залежне від Росії, тільки частинно міжслов"янське питання. Згідно з проектом автора, мали бути засновані три слов"янські б і л ь ш і держави. Він виступив проти творення дрібних держав. Сербія, Хорватія, Славонія, Чорногорія, Боснія, Герцеговіна, Далмація, Трієст-місто, Крайна, Штирія і Коринтія мали творити

одну Сербо-Хорватську чи Південно-слов'янську державу. Чехи, він думав, мали всі підстави на створення самостійної національної держави. Третьою слов'янською державою мала бути Російсько-Польська, сама назва якої вказувала на залежність Польщі від Росії. Цемович запроєктував і організацію міжслов'янської інстанції, без якої, на його думку, слов'янський світ не вийшов би з війни єдиним. За таку інстанцію мав бути Загальнослов'янський Суд в Петрограді. Докладніше про цю інстанцію автор не говорив ^{61/}.

На закінчення, наведемо ще слова з маніфесту Миколи II про проголошення війни Турції від 20 жовтня 1914 р., якими було визначено ціль війни з турками. Вони звучали:

"З повним спокоєм і надією на допомогу Божу прийме Росія цей новий проти неї виступ старого гнобителя християнської віри й усіх слов'янських народів ... Втручання Туреччини у військові дії тільки прискорить роковий для неї хід подій і відкриє Росії шлях до розв'язання заповіджених їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря".

Мова йшла про традиційну місію Росії - бути захисницею християнства й слов'янських народів, що можна було досягти після завойовання Царгороду. По суті, згаданий маніфест накреслив завершену панславістську програму давно виношуваних мрій про створення загальнослов'янської держави зі столицею у Царгороді /М. Погодін, А.І. Герцен, Н.Я. Данилевський, Ф.Достоевський/.

Ті обставини, що Росія за лондонським договором від квітня 1915 р. змушена була дати згоду на відхід Далмації до Італії; що Росія з великими труднощами дала свою декларацію у користь Польщі, аж коли ця остання в 1916 р. з ініціативи Німеччини й Австрії стала незалежною, що Росія в окупованій Галичині вела себе "не по-слов'янському" і, нарешті, що Росія була дуже стриманою у відношенні чеських вимог, - це ніяк не доказує, що Росія вела антислов'янську політику, як думали люди типу Бенеша. Навпаки, вищезазначена поведінка Росії ще більше підсилює наші погляди, що вона мала свої власні панславістичні плани у війні і, власне, через те мало зважала на рівноправність, свободу й братерство слов'янських народів. Росія вела

слов"янську політику для себе, а не для слов"янських народів і не ту, про яку мріяли балканські неославісти. Російські неославісти лишалися у переважній своїй більшості завжди панславістами. Вони в основному не противились політиці російської держави в слов"янському питанні, для якої панславізм завжди був ідейним виразом російського імперіялізму, а неославізм, як прикриття панславізму, лише заличкованою імперіялістичною формою. Росія свій імперіялістичний гін на Близький Схід і Балкани організувала в час першої світової війни під прикриттям слов"янської ідеї і для того прекрасно використала неославістичний рух. Сам др. Крамарж свідчив, що відозва Миколи Миколаєвича до поляків писалась не без участі неославістів ^{62/}.

Російський неославізм - дещо зм"якшена, відповідно до духу часу, й підфарбована, під модерний демократично-ліберальний смак частини громадськості, відміна давнього панславізму. Свого часу російський панславізм був завуальований у багаті шати наукової, навіть овіяної містики слов"янофільської доктрини, тепер, той же панславізм, звільнившись від науково-містичних шат, мусів виступити, під захистом демоліберальним гасел, у вигляді неослов"янської політичної програми.

III.

Заперечення слов"янського комплексу в большевицькій політиці й науці до 2-ої половини 30-х років

Як ми вже підкреслювали, ліві течії російської громадськості цілком і повністю ігнорували слов"янську проблему з тих причин, що ця проблема зростала з ідей національних, з ідей єдиного й замкненого в собі слов"янства, а ліві кола захоплювались якраз протилежною ідеєю інтернаціонального космополітизму ^{63/}. З цієї точки погляду належить розглядати й твердження Д.Дорошенка про те, що в останні десятиріччя у Росії слов"янським питанням "займались і ніби взяли під монопольну опіку так звані "слов"янофільські кола", що відзначалися своїм реакційним напрямком та

самий свій інтерес до слов"янства сполучали з дуже вузьким і нетерпимим московським націоналізмом" ^{64/}. Слов"янській ідеї служила, як ми бачили, і ціла російська державна машина під час першої світової війни, всупереч світоглядovому наставленню лівих кіл, а передовсім - большевиків.

Большевики, як партія, до жовтневого повстання слов"янським комплексом не цікавилися, більше того, відносились до нього не лише індиферентно, але й вороже. Після захоплення влади, большевики, не тільки слов"янської, але жадної далекосяглої зовнішньої політики, вести не могли. Вся їх увага була звернена на боротьбу й приборкання народів колишньої Росії та на закріплення і удержання влади в межах російських кордонів. Звідси походить і вислів Леніна: "Трудніше утриматись при владі, ніж її завоювати". Внутрішнє життя большевицької держави, на початку скероване на рейки воєнного комунізму, збанкрутовало й в 1921 році звернуло в сторону неп-у. Тільки з того часу большевики змогли розпочати власну зовнішню політику. Щоб забезпечити себе від зовнішніх конфліктів з могутнім сусідом на Заході, советський уряд, за прикладом царської Росії, уклав 16 квітня 1922 р. з Німеччиною добросусідський договір у Рапалло.

З цієї зовнішньої політикою большевиків у повній гармонії перебувала і їх теоретична доктрина, що ворогувала з слов"янською концепцією та зняла її на перші роки советської влади з порядку денного.

Щоб в'яснити первісне ставлення большевиків до слов"янського комплексу, мусимо звернутися до поглядів на слов"янську проблему Маркса й Енгельса, вчення яких для большевиків було бвангелієм та зумовлювало їх поступовання, особливо в перші роки. Маркс і Енгельс оцінювали всі європейські народи з точки погляду служіння їх пролетарській революції. Народи, з розвиненою пролетарською клясою Маркс і Енгельс відносили до категорії передових, поступово-революційних, майбутнє яких ніби забезпечувалось самим ходом історії.

Народи, в яких переважало сільське господарство попадали за їх критерієм до категорії реакційних. На цій підставі Росія і слов"ян. Австрії неодноразово Маркс і Енгельс проголошували

безумовними носіями реакції. З усіх слов'янських реакційних народів вилучено одних поляків. Німці й угорці були проголошені носіями революції ^{65/}. Енгельс для усіх племен і народів многонаціональної Австрії, за винятком німців, поляків і угорців, визначив їх найближчу місію: "бути знищеними в бурі світової революції" ^{66/}.

Празький Слов'янський Конгрес 1848 р. Енгельс розглядав як вияв панславізму, який він визначив так: "Панславізм, це - союз усіх малих народів і народців Австрії ... Панславізм за своєю основною тенденцією скерований проти революційних елементів Австрії і тому він від свого народження визначається реакційним характером" ^{67/}. За головних ініціаторів згаданого конгресу не без підстави вважалося чехів, які на погляд Маркса й Енгельса, відтягали увагу робітників від революційних зрушень у бік співжиття слов'янських народів, інакше кажучи, замість класової боротьби, вказували на інший шлях, шлях національних устремлінь. Тому, у випадку невдачі повстання 1848 року, Маркс не бачив іншого, більш важливого завдання, як знищення німцями чехів.

"Як би, однак, не скінчилось повстання, нищівна війна німців проти чехів лишається тепер самотнім можливим виходом" - писав він ^{68/}.

Енгельс думав аналогічно. Його відношення до слов'ян, зокрема до чехів, недвозначне:

"З часу революції до цієї зненависті до Росії - писав Енгельс - приєдналась зненависть до чехів і хорватів і тільки за допомогою найрішучішого тероризму ми спільно з поляками й угорцями зможемо забезпечити революцію проти зазначених слов'янських народів ... Ми знаємо тепер, де зосереджені вороги революції: у Росії і в слов'янських областях Австрії, жадні слова й вказівки на туманне демократичне майбутнє цих країн не перешкоджають нам ставитися до наших ворогів, як до ворогів" ^{69/}.

Як відомо, Едуард Бернштайн не поділяв думок Маркса й Енгельса в питанні пригноблених народів взагалі й слов'янських зокрема. Його гаслом було звільнення пригноблених слов'ян. Енгельс добачав головне завдання у визвольній боротьбі західноєвропейсь-

кого пролетаріату й цій меті підпорядковував усі останні. Тому, слов'яни Балканів, що на його думку "досі не тільки нічого не зробили для Європи і її розвитку, а є колодками на шляху до розвою", не заслуговують у нього жадної поблажливості.

"І якщо повстання цих молодців /слов'ян - наше/ загрожує розгорітися у світову війну, яка зіпсує нам - пише він у листі до Бернштайна - всю революційну ситуацію, то треба в інтересах європейського пролетаріату без жалю пожертвувати ними " 70/.

Ось саме ці настанови марксівської доктрини щодо слов'янської проблеми й визначали відношення більшовиків до неї. Маркс і Енгельс були послідовними слов'янофобами, що принципово трактували слов'янське питання як реакційне, расове. Оскільки спадщину теоретичної думки Маркса-Енгельса сприйняли більшовики всю в цілому, то всі історичні явища, зв'язані з слов'янськими рухами, концепціями й політикою, відразу знайшли вороже наświetлення советськими істориками. Слов'янофільство, панславізм, неославізм і, навіть, Коларова концепція "слов'янської єдності й взаємності", як рівнож національно-визвольні рухи балканських слов'ян зустрілися у советській історіографії початкового періоду з негативною оцінкою і таврувалися, відповідно до вчення класиків марксизму, як антиреволюційні й реакційні.

За вищий критерій советська історіографія вважала служіння пролетарській і жадній іншій революції, а це досягалось застосуванням, на думку більшовиків, єдине правильної методології історичного дослідження. З погляду класової боротьби, яка ніколи не затихає і завжди визначає усі історичні явища та факти. Усе, що в історії урухомлювалось не класовими інтересами, в оцінці советських істориків, діставало відразу вороже зафарблення. Оскільки для основоположників марксизму закон класової боротьби вважається для всіх віків і континентів універсальним і непорушним, то його діям советські історики мріяли підпорядковувати минуле історичної доби усіх народів, племен і націй, без винятку. Усякі намагання висунути для пояснення минулого замість класового етнічний чи релігійний принцип неминуче зустрічалися з найжорстокішим вогнем критики советських істориків.

Людськість, мовляв, все підпадала впливам садиного в світі вирішального фактору класової боротьби, і з цього погляду наукова історія людства, на думку більшовиків, може бути дана в результаті застосування тільки марксіської методології за правилами матеріалістичної діалектики. . .

З цих позицій виходячи, советські історики слов"янофільське протиставлення слов"янського, замкненого в собі, світу спільній родині всіх народів, Сходу - Заходові, визнали за ненаукове, просто "брехливе". Більше того, советська історіографія цього періоду всі слов"янські рухи в їх історичних проявах, в унісон Марксові й Енгельсові, вважала за ворожі пролетарській історіософії. .

Конкретно вкажемо на советського слов"янознавця акад. Н.С. Державіна, який, визначаючи советські завдання у галузі слов"янознавства, старався в 1932 році давати по можливості марксіське формулювання. Він констатував, що советська історична наука ставиться безумовно негативно "до всяких спроб відмежувати "слов"янський світ" у якусь особливу, замкнену в собі, культурно-історичну єдність, що має якісь специфічні завдання у загальній родині народів світу, яких не мають інші народи" ^{71/}. Рівнож, Державін засвідчив негуче ставлення советської історичної науки до теорій "слов"янофільства", "панславізму", "слов"янського єднання і взаємності", беручи ці терміни, навіть, в лапки та кваліфікуючи їх, як "ідеологічні пережитки старого фєвдально-кріпосницького устрою ... класово ворожі пролетаріатові" ^{72/}.

Державін заявляв, що вище згаданими ідеологіями послуговується сучасна слов"янська буржуазія, як гаслом мобілізації фашистських сил проти трудящих. Виявлення інтересу до слов"янських рухів у історії зі сторони деяких західних держав Державін охрестив расово-націоналістичними тенденціями політично і економічно панівних станів і класів ^{73/}.

Відомо, що діяльність Празького Слов"янського Інституту більшовики були не мало подратовані, бо Інститут поставив собі завданням студіювати слов"янські народи й держави в аспекті історії, мови, культури, права, економіки й географії. Інститут сприяю-

чи слов"янським студіям, призначав стипендії, давав відрядження до слов"янських країн, організовував систематичне читання викладів і видавав наукові праці про слов"ян, пропагуючи, таким чином, ідею слов"янського зближення. Празький Інститут почав функціонувати з 22 січня 1928 р., а на його відкритті були присутні чехословацький міністер закордонних справ др. Бенеш і міністер народної освіти Ходжа. Останній у своєму привіті визначив завдання Інституту: "бути посередником між європейським Заходом і Сходом", що мало допомогти прийти до слов"янської синтези, яка відкривала б одночасно можливість аналізувати західноєвропейський раціоналізм і емпіризм у протиставленні з "слов"янським психізмом" ^{74/}. До речі, цей самий "слов"янський психізм" не на жарт налякав советських слов"янознавців, один з яких, В. Корабльов, писав:

"Ідеологічні настановлення слов"янського Інституту також не можуть не викликати здивовання. Празький Слов"янський Інститут впроваджує у свідомість своїх співробітників, прихильників і читачів ідею "слов"янського психізму", протиставляючи її раціоналізмові й емпіризмові; у творчій і видавничій діяльності Інституту є спроба до ризикованих узагальнень: всеслов"янське мистецтво, філософія, всеслов"янська історія. Таким чином, - продовжує советський слов"янознавець у зміслі висловлювань акад. Державіна, - слов"янство мислиться, як осібне і єдине ціле, не подібне на решту світу, від нього відмінне і йдуче своїм шляхом і в галузі історії, і в сфері мистецтва, і в ділянці правних норм. Все це, - закінчує Корабльов, - занадто нагадує давно зданий до архіву термін "панславізму", бодай і в новім його проголошенні "неопанславізму" ^{75/}.

Критикою ідеологічних настановлень Краківського Слов"янського Інституту у тому ж аспекті займався ще інший советський слов"янознавець - В.Г. Чорнобаєв ^{76/}.

Від 21 до 29 серпня 1933 р. у Варшаві відбувався сьомий міжнародний конгрес істориків, де один з чеських слов"янознавців Ярослав Бидло обговорював сутність і межі "Східньо-Європейської історії". Між іншим, праці Данилевського "Росія і Європа" Я. Бидло кваліфікував, як "одинокую наукову обґрунтовану філософічну чи історіософічну систему старих російських слов"янофілів, яку в наш час аж ніяк не можна вважати пережитою

себе й зданю до архіву" ^{77/}. Чеський учений, таким чином, розійшовся з поглядами представників советської історіографії, що трактували слов"янофілість в цілому, як реакційне й здане до архіву. Такі погляди вільного західноєвропейського вченого по суті справи були принципово полемічні з советськими настановами у даному питанні. Акад.Державін так цей виступ і потрактував, виступивши з нищівною критикою поглядів, які, ніби, реставрували стару слов"янофіліську доктрину, назвавши при цьому останню "слов"янофіліською юшкою й проповіддю відмежування від Заходу", бо на думку Державіна "джерело розкріпачення російського народу від самодержавного деспотизму й пережитків феодално-кріпосницького устрою" лежало не в розмежуванні, а "в тісному єднанні Росії з Заходом, з його наукою, культурою і технікою" ^{78/}. Слов"янофіліське вчення Державін уже рік раніше, як ми бачили, проголосив реакційним, яке ідеологічно скріплювало феодално-кріпосницький устрій. Тому тепер він висловлював побажання, щоб слов"янські історики ... залишили "нікому не потрібні на цей час, старі й давно забуті у нас слов"янофіліські концепції" ... ^{79/}

З останніх слів провідного советського слов"янознавця академіка Н.С. Державіна не трудно зауважити, що на час його висловлювань - 1934 р. - слов"янофіліські концепції у советській історіографії вважалося за "давно забуті" й "нікому непотрібні". Інакше кажучи з цих тверджень Державіна можемо констатувати гостре засудження слов"янофіліських концепцій в унісон Марксові й Енгельсові.

Один із советських учених того часу дав був загальну характеристику слов"янофілам, назвавши їх "виразниками інтересів дворян-кріпосників, що боялися капіталістичного розвитку ... І що пробували затримати дальший хід економічного розвитку Росії ... та закріпити диктатуру кріпосника-поміщика". Тому, самі слов"янофіли, на думку цього історика, "створили кріпосницько-дворянську історичну концепцію" ^{80/}.

Ось така була ще в тому періоді загальноприйнята офіційна позиція советської історичної науки у відношенні оцінки слов"янофіліства в цілому.

Тепер звернімось до питання оцінки советською історіографією такої, тісно зв'язаної з слов'янською проблемою, події, як російсько-турецька війна 1877-78 рр.

Як відомо, досоветська історіографія вчерть була заповнена в цю добу сантиментом виявлення російсько-слов'янських братерських почуттів до балканських одноплемянних і одновірних народів. Советська історіографія першого періоду знехтувала тематику слов'янського комплексу, як чужу марксіській науці. Патріарх советської історіографії М.Н. Покровський, що взяв на себе завдання дати замість досоветської буржуазної нову марксіську схему російської історії, висвітлив період війни 1877-78 рр. з позицій марксистських.

Покровському ходило про те, щоб, згідно вчення основоположників марксизму, розвінчати всіх, хто в минулому творив міт визвольної для балканських слов'ян війни й стягнути стару Росію з п'єдесталу визволительки слов'ян. Так він підійшов до цього завдання використовуючи матеріали, які раніше лежали в тіні. Поперше, Покровський постарався заперечити теорію, що вся Росія однодушно приймала участь у звільненні слов'ян від турків, притягнувши матеріали генерала Куропаткіна, начальника штабу військ з першої світової війни ген. Скобелева. Покровський цитує Куропаткіна:

"Насправду "вся Росія" не була об'єднана у змагові прийти на поміч слов'янським братам. Переважна маса російського народу, навіть, поняття не мала й не має його тепер про слов'янські народи і їх племінне й релігійне споріднення з російськими племенами ... Збудження в Росії носило штучний характер і охоплювало тільки поверхово російський нарід. Головну роль в цім штучнім збудженні грали слов'янофіли ... Найгарячіші голови, щоб скоріше потрапити в бій, йшли в добровольці, деякі ідейно, а деякі від лишку життєвої енергії. Особливих симпатій до сербів у багатьох не помічалось... Змаг відомої частини суспільства до пожертв у користь слов'ян був нетривалий і за результатами незначний. Грошей було зібрано небагато, а число всіх добровольців становило щось біля 1500 чоловіка " 81/.

Щоб поховати легенду про визвольну роль Росії в російсько-турецькій війні /а до цього Покровський прагнув з усіх сил,

щоб не збочити від Маркса й Енгельса, які приписували Росії в тій війні не визвольну, а реакційну роль/, Покровський притягує дипломатичні матеріали, які встановлювали, як він сам визнає, вельми парадоксальний, але безсумнівний факт: "Здійснення слов'янофільських плянів цілковито залежало від сприяння двох німецьких держав - Австрії, а особливо Німеччини. Звільнити балканських слов'ян можна було тільки через сприяння найзліших ворогів "слов'янства!" ^{82/}. Цей парадоксальний факт пояснює він тим, що 26 червня 1876 р. на нараді російського й австрійського імператорів в Райхштадті відбувся таємний поділ майбутньої здобичі, за яким Австрія діставала Боснію і начебто Герцеговіну, а Росія - Басарабію і Батум. Отже, на погляд Покровського, в російсько-турецькій війні помилково всі вважали Австрію за "хитрого ворога", бо насправді австрійці, підтримувані Німеччиною, були "цілком формально нашими союзниками" ^{83/}.

Крім того, за своїм і останнім пунктами Райхштадтської угоди Росія зобов'язалась на Балканах не утворювати "значної слов'янської держави на шкоду неслов'янським племенам" ^{84/}. За цією домовленістю Австрія і Німеччина дозволили Росії на війну з Турцією наче б то в цілях звільнення пригнічених слов'ян. Зазначені обставини й давали підставу Покровському твердити, що фактичними, хоч і не безпосередніми, визволителями слов'ян на Балканах були Австрія і Німеччина, у чому Покровський не розійшовся з Марксом і Енгельсом, бо затьмарив визвольну роль Росії, понизуючи її до ступеня тільки сліпого виконавця волі "поступових" за Марксом німецьких держав.

Ось ця точка погляду на російсько-турецьку війну й користалась у большевиків цілковитим визнанням, мала репутацію до деякого часу цілком наукової, марксівської. Тому, коли К.А. Пушкаревич друкував 1934 року статтю на тему - роль росіян у справі балканських слов'ян, він за Покровським мусів був своїй статті дати заголовок: Балканські слов'яни й російські "визволителі", беручи свідомо у лапки сло-

во: визволителі ^{85/}. Ця стаття обговорює також військовий період 1877-78 рр. Автор статті, як це можна догадуватися з самого заголовку, звичайно, не визнає визвольної ролі за Росією, і коли наводить цитату І.С. Аксакова:

"Звільнити з-під матеріального й духового, пригнічення слов'янські народи й дарувати їм дар самостійного духового й мабуть політичного буття під захистом могутніх крил російського орла - ось історичне право й обов'язок Росії",

то тільки для того, щоб проілюструвати своє твердження, що жовтнева революція зняла з історичної сцени аналогічні концепції разом з класом, яка їх породила ^{86/}.

Так чи інакше, але з благословення голови советської історичної школи Покровського, викриття і розвінчання Росії, як визволительки балканських слов'ян, у ту пору вважалося за одне з актуальних завдань советської історичної науки.

Пушкарєвич, щоб зліквідувати легенду наявності братерських почуттів і любови у російського народу до слов'ян, покликається на кн. Мещерського, який признавався, що під час російсько-турецької війни він чув від кожного серба-селянина одну й ту ж думку, що їх ніхто не кривдив, жилося їм добре, про турків не було чути, поки не наїхали росіяни, які руйнують їх контрибуціями, вимагають підвод, а деякі заганяють коней і змушують давати транспорт задурно.

"Найдивнішим було те, що я нігде не чув, навіть, найменших проявів тієї зненависти до турків, якою ми на берегах Невы так кипіли" - передає слова кн. Мещерського Пушкарєвич ^{87/}.

Характерно, що Пушкарєвич фактично доводив ту ж тезу, яку доказував і Покровський, покликаючись на ген. Куропаткіна. Пушкарєвич не гребує покликатися на князя Мещерського, як рівнож і графа Д.А. Маркова, листа якого до графа А.В. Сологуба з Београду в Петербург він цитує:

"Якби не ненависть сербів і їх бажання позбавитися нас, росіян, положення було б можливе. Ви зі здивуванням приймете мій вислів, що - серби ненавидять нас, але повірте, якщо помиляюсь, то дуже незначно. Скандали, брехні, весь цей бруд більшості російських добро-

вольців всією вагою падає і зноситься Београдом і його мешканцями, які молять Бога звільнити їх від цих настирливих гостей" 88/.

Закінчується ця цитата так :

"Коли я був далеко від Сербії і дивився на поточні там справи через призму нашої періодики, я був далекий від того, що тепер розпізнав, ознайомившись ближче як з сербами, так і з тими, що звать себе борцями за світлу слов"янську справу" 89/.

Ця стаття советського історика цікава тим, що вона яскравий доказ нехтування більшовиками комплексу історичних зв'язків між слов"янськими народами. Советський історик просто глумиться з ідеї братніх почуттів і племінної любови. Ось така була загальновизнана позиція советської історіографії ще в початках тридцятих років і збочення від неї вважалося за непростимий гріх.

Отже, в питанні визнання за Росією визвольної ролі щодо балканських слов"ян советська історична наука висловлювалась скрайнє негативно й ця її позиція в тім часі сприймалась як єдино правдива, марксівська. Рівно ж, і в питаннях наявності будь-яких спільних російсько-слов"янських інтересів на Балканах під час російсько-турецької війни 1877-78 рр., советська історична наука ще на початку 40-х років займала рішуче негативну позицію. Ні племінні, ні релігійні почуття, ні політичні спільні інтереси між Росією, її населенням і слов"янами Балкан не признавались. Навпаки, школа Покровського вишукувала документи, які доказували відчуженість і ріжницю інтересів між слов"янами й царською Росією.

Советська історична наука того ж початкового періоду займала також негативні позиції до Всеслов"янського празького конгресу 1848 р. Відомо, що Марко і Енгельс оугубо відємно ставилися до нього, а їх оцінка й обумовлювала трактування конгресу советськими істориками. Крім того на оцінку советських учених істориків на даний конгрес значно вплинула досоветська стара історіографія і західньо-слов"янська буржуазна двадцятих і тридцятих років своїм повним признанням. А вже тільки одного останнього факту було досить, щоб советські історики підійшли критично й вороже.

Ще Пипін, неутральний до слов"янофілів, висловлював майже загальний голос російської громадськості, що Празький Слов"янський Конгрес 1848 р. виходив із принципів національної рівноправності для всіх слов"янських племен, чим конгрес засвідчив поступовість своїх ухвал ^{90/}.

"Ідеями конгресу була громадсько-політична рівноправність і свобода, релігійна терпимість і історичне право" - писав Пипін ^{91/}.

Близькими до цього були й думки Едуарда Бенеша, який вважав, що особливість Празького Конгресу полягала у висунених принципах французької революції: рівності, братерства й свободи для всіх слов"янських народів ^{92/}.

Коли на вже згаданому VII міжнародньому з'їзді істориків 1933 р. проф. Празького німецького університету Йосиф Пфінцер у своїй доповіді на тему : "Перебіг і значення слов"янського конгресу 1848 р." дозволив собі потрактувати конгрес, як революційний рух слов"ян, що не випадково збігся з червневим повстанням 1848 р. у Празі, то учасник конгресу - представник історичної науки акад. Державін дав советську трактовку конгресові за вченням Маркса й Енгельса. Ось вона :

"Значно цікавіше було б зосередити увагу на ключовій суті антифранкфуртського виступу австрійських слов"ян і підкреслити його контрреволюційний характер ... Тоді авторові - писав Державін - було б цілком ясно, що між Празьким слов"янським конгресом і празьким червневим повстанням не було жадного ні посереднього, ні безпосереднього зв'язку ... Слов"янський конгрес 1848 р. по суті був контрреволюційною установою, що діяла не тільки з відома, але й під захистом вищих чинів старого австрійського уряду, який відсиджував у той час, по травневій революції, в Інсбруці. Він стояв на позиціях австрійського монархізму й боровся з Франкфуртськими Національними Зборами проти тенденції завдати будь-якої поразки їх престижеві. Червнєве повстання в Празі було справою громадськості, революційно наставленої дрібної буржуазії - празьких студентів і робітників, що боролись з реакцією і ставились вороже до австрійського монархізму" ^{93/}.

При цьому Державін покликався на роботу Енгельса "Революція і контрреволюція у Німеччині", стараючись таким чином обґрунтувати марксістський погляд советської науки на Празький Кон-

грес. Про Празький Слов'янський Конгрес і Франкфуртський сойм існує широка література, що вивчала причини їх ставлення. Маркс і Енгельс, як відомо, були по стороні Франкфуртського сойму, як виразника, на їх думку, революційних настроїв робітників і поступової буржуазії, і проти Слов'янського Конгресу, як установи реакційно-монархічних елементів. Оцим лейтмотивом і керувався Державін у вище наведеній цитаті.

Отже, советське слов'янознавство ще на початку тридцятих років цілковито негувало будь-яке позитивне значення і Празького Слов'янського Конгресу 1848 р., запламувавши його як контр-революційний.

Не зайвим вважаємо приглянутися, яке місце советська історіографія першого періоду відводила проблемі дружби й приязні слов'янських народів. Ми вже знаємо, як советська школа Покровського активно й систематично підкреслювала не тільки неприязне, але й вороже, навіть, ненависне відношення сербів до росіян. Моменти ненависти південнозахідних слов'ян до росіян у працях советських істориків просто випиналось, що й розцінювалось як ознаку правильного, тобто нового марксістського, революційного, поступового, пролетарського чи соціалістичного тону в науці. Роботи цього характеру друкувались у центральному органі Інституту Слов'янознавства Академії Наук СРСР і ширились по цілому світі, як останнє відкриття советської історичної науки. Ось, напр., Димітров починає свою статтю "До вивчення Любена Каравелова" з вказівки на ненависть балканських слов'ян до росіян. Підкреслюючи цю ненависть, він покликається також на Маркса:

Колись Маркс, полемізуючи на сторінках "New York Tribune" /квітневі числа за 1853 р./ з прихильниками відомої тоді теорії status quo у відношенні Оттоманської імперії і, разом з тим, бичуючи політику російського самодержавства, писав, що коли б греко-слов'янське населення будь-коли стало самостійним у країні, де воно складає три чверти всіх мешканців, то поза всяким сумнівом, у їх оточенні розвинеться антиросійська прогресивна партія - і в силу тих же умовин, які досі неминуче викликали до життя таку партію у кожній частині Туреччини, що досягала бодай частинної незалежності" 94/.

Ця праця появилася була друком в 1932 році в виданнях Інституту Слов'янознавства. Зрозуміло, що в тому часі не тільки автор, але й керівництво Інституту мали вказівки випинати в першу чергу антиросійські настрої слов'ян і, навіть, організацію антиросійських прогресивних партій.

У дальшому викладі своєї статті Димітров наголошував:

"Ми хотіли б підкреслити, що болгарська прогресивна антиросійська партія, що визріла в надрах самої Турецької імперії, проявляла себе ще поки Болгарія одержала свою незалежність і що цією антиросійською партією була "Партія Молодої Болгарії", на чолі якої стояли Каравелов, Левський, Ботев, з представників більш ранньої генерації болгарських революціонерів - Г.С. Раковський".

Реклямування советським Інститутом Слов'янознавства марксистського твердження, що західнослов'янські революціонери творили антиросійську партію, себто як поступовці виступали проти реакційної Росії, дуже знаменний факт, що міг статися у часі, коли більшовики ще не вели слов'янського курсу політики.

Цікавий сам факт підкреслювання антиросійського наставлення згадуваного Л. Каравелова. У виданнях того ж советського Інституту фіксується думку, що молодий Л. Каравелов "страждав вірою в братерську Росію"^{95/}, причому останні слова глумливо замкнено лапками на доказ такого виразу, як "віра в братерську Росію", що в 1932 році сприймався, як безперечна геретична думка: Далі про Л. Каравелова там же читаємо:

"Однак, ця віра з політичним ростом Каравелова все більше й більше вивітрювалась. Так, в 1861 р., коли Росія через спеціальний договір з Турецькою імперією /1859 р./ обміняла кавказців і ногайців на болгар шляхом взаємного їх переселення і при цьому національний антагонізм між одними й другими призвів до кривавих розправ - Любен Каравелов зазнає розчарування у "братах - росіянах"^{96/}.

При цьому автор цитує самого Л. Каравелова :

"Московці всюди й скрізь говорять, що ми їх брати, а насправді посиляють до нас розбійників, що знущуються над нами. Так, і це зветься братерством ... Хороших братів ми маємо"^{97/}.

Накінець Г.Димітров пише, що Л.Каравелов покинув Росію і виїхав у Сербію, де переконував балканських слов'ян, що "в боротьбі треба відмовитись від зовнішньої допомоги, від стороннього вмішування і покладатися тільки на свої сили, надіючись на "свої власні м'язи". Закинувши думку про Росію і її допомогу Л. Каравелов уже в 1869 р. висунув гасло братерського єднання балканських народів і творення Дунайської Федерації з болгарів, сербів, румун і греків ^{98/}.

Подібні статті явно антиросійського наставлення, друковані 1932 р., доводять антислов'янський курс советської політики, як рівнож і антислов'янський напрям советського слов'янознавства в ту пору.

Стаття: "Війна й революція у сучасній пісенній творчості болгар Приозів'я" того ж автора, надрукована на сторінках органу того ж Інституту в 1934 р. також висвітлює це питання. На початку автор зазначає, що в приозівських степах з 1861-63 рр. між Бердянкою і Мелітополем zaloжено було 39 болгарських колоній з кількістю населення біля 25 тисяч осіб. Далі автор пише:

"Про культуру, про господарчий прогрес трудящихся болгарських мас "добродійна" Росія ніскільки не думала, обернувши "братушок" у вірнопіддану підневільну худобу. У своєму послідовному й упертому намаганні до "перетворення духа болгарської народности" русифікаторська політика накинута у першу чергу на мову населення, зробивши її однією з так зв. заборонених мов. Болгарська мова, мова "братерського слов'янського населення" наперекір декларативним заявам російського слов'янознавства, що підносило начебто високо прапор слов'янських мов і дбало про їх звільнення від "нечестивих турок", "австрійків" - "кнуто-німецької імперії", - болгарська слов'янська мова на території самої Росії була заборонена в школі, в суді, на сцені, в публічних виступах, а іноді, навіть, у родині" ^{99/}.

Виходячи з вищенаведеного, можна говорити про цілковито негативне ставлення советської історичної науки з слов'янознавством разом до цілого слов'янського комплексу, починаючи від жовтня 1917 р. до половини тридцятих років.

Чи таке ставлення означало виключення слов'янських народів і їх територій з большевицьких плянів експансії? Ясно, що ні. Таке ставлення тільки визначало, що всі слов'янські наукові кон-

цепції для большевиків були зайвими, бо в їх очах вони були рішуче недостатніми. Большевики мислили більш широкими, їм властивими, концепціями, включаючими в себе слов'янський світ тільки як частину цілого, концепціями світової пролетарської революції, концепціями, що подавали надію запалити світову пожежу і придбати цілий світ. Сюди й була скерована вся їх теоретична й практична діяльність. Яку вагу для большевиків могла становити ідея слов'янського єднання, що ґрунтувалася на племінному спорідненні, якщо вони - тоді ще повні фантастичних ілюзій - проголошували ідею спільних класових інтересів світового пролетаріату, якщо вони спиралися на робітничу класу, яка не має, ніби, своєї батьківщини, національних границь і не знає племінного споріднення, лише класове. Обравши шлях світової революції, большевики, звичайно, стали на шлях вчення інтернаціонального космополітизму, нехтуючи національною обмеженістю чи замкненими концепціями на взірець слов'янських. Це й була причина скорше споглядної неґації большевиками слов'янського комплексу в політиці й науці до другої половини сорокових років, коли советську історичну науку цікавив лише одинокий аспект досліду - класової і соціальної боротьби, яка передрішує, на погляд марксистів, весь хід історії народів, без винятку.

Цю концепцію і зобов'язана була советська історіографія з великими труднощами впроваджувати у свідомість підсоветських мас того часу.

...

IV

Зміни зовнішнього советського курсу в сторону слов'янської політики і панславізму.

Ідучи шляхом, обраним ще в Рапалло, большевики зуміли поступово зміцнити себе мілітарно, "взяти всі границі на замок", як вони говорили, використавши всі господарчі ресурси країни, з індивідуально-селянським сектором включно, для створення могутньої військової сили. Поки большевики не досягли означених

успіхів, вони старанно виминали проблеми активної слов'янської політики. І хоч від завдання оволодіння Царгородом вони ніколи не відмовлялись, та розв'язання цієї проблеми шукали не за допомогою старої слов'янської політики, а нової - мусульманської, мріючи й намагаючись разом із Царгородом опанувати й саму Туреччину. Довгі роки запобігання большевиків перед Туреччиною і показова внутрішня промусульманська політика створення багатьох советських республік з мусульманським населенням Кавказу й Середньої Азії призвели лише до відчуження Туреччини від ССРСР. Програвши на мусульманському питанні, але зміцнивши мілітарно, большевики дістали змогу ближче приглянутися до давновтертого шляху експансії - Балканів, на якому конче треба було взяти до уваги слов'янську проблему. Безпосереднім поштовхом до цього став прихід до влади в Німеччині Гітлера. І як тільки большевики збагнули, що з приходом Гітлера появилася у Середній Європі сила, яка розв'язуватиме агресію радикально й стрімчитиме в своїй експансії на Схід, а також коли Гітлер на повний голос об'явив свою цинічну теорію винищення слов'ян, як "нижчої" раси, большевики в протизагу рішили взяти демагогічну роль захисника слов'янських народів на себе. Недарма й не випадково уже на ХІІІ з'їзді ВКП/б/ в 1934 році Сталін зупинявся на "дивній" теорії Гітлера про расові диференції і дискримінації слов'ян, висловивши сумнів щодо успіху реалізації її та недвозначно вказуючи на протекторську роль ССРСР щодо слов'ян на випадок війни. У кулуарах Кремлю вироблялись уже шляхи слов'янської політики. Супроти цинізму Гітлера щодо слов'ян большевики рішили використати в своїй слов'янській пропаганді момент демагогії, який складався на користь советської слов'янської політики. Вони почали теоретично й практично діяти як природні друзі слов'ян. Ще до пам'ятного нашим сучасникам тиску фашистської Німеччини на Чехословаччину, большевики, щоб Чехословаччину зробити відпорнішою супроти німців, уклали 16 травня 1935 р. советсько-чехословацький договір про взаємну допомогу й обіцяли чехам підтримати їх на випадок реальної загрози разом з французами. У ту пору на порядку денному європейської політики довгий час стояло питання про можливу спільну московсь-

ко-паризьку акцію у користь Праги проти Берліну, аж поки 29 вересня 1938 р. не відбулася історична й символічна разом з тим мюнхенська нарада чотирьох, без участі в ній большевиків. Большевики свій перший бій у слов'янській грі програли. Агресивна акція Гітлера переконувала їх все більше, що ворожий характер советської слов'янської політики супроти Гітлера небезпечний і може призвести до цілком небажаних наслідків - до зудару большевиків з фашистами. Діставши лекцію з мюнхенської наради, вони, хоч і проголосили свою незгоду з похоронними у відношенні до Чехії наслідками тієї наради, однак, замість ворогувати з Гітлером, вирішили впрягтися до його агресивного воза маючи на увазі придбати й собі щось з територіальної здобичі. Така тактика була безпечніша. Деякий час большевики навмисне й досить спритно загравали з Англією і Францією, щоб послабити Німеччину в переговорах, зробивши її більш поступливою. Советська нова тактика незабаром принесла сподівані успіхи. Коли в середині 1939 року увага цілого політичного світу була прикута до перебігу антанто-советських переговорів, ведених тільки для створення "димової заслони", раптом цілком несподівано 23 серпня 1939 р. об'явлено світові про укладення советсько-німецької угоди, званої під назвою : Молотов - Ріббентроп, якою, за ціну поділу слов'янської Польщі, большевики поновили з Німеччиною свої дружні стосунки. Большевицький маневр удався. Німеччина дала згоду віддати Советам значну частину Польщі, а потім і Північну Буковину з Чернівцями, аби тільки забезпечити себе на Сході в наступній західній агресивній війні.

Большевики, дістаючи з рук фашистів домовлену здобич після 17 вересня 1939 р. повинні були замаскувати загарбання нових слов'янських теренів якоюсь ідейно-історичною доцільністю чи справедливістю, себто обґрунтувати й виправдати свої вчинки. Увесь арсенал марксістської пропаганди з її вченням пролетарської революції, очоленої робітничою класою, для підвищеної мети цілковито не надавався, бо загарбання сталося не в наслідок класової боротьби пролетаріату, а разом з загарбаною територією відійшло до советів і нетрудаще населення, з погляду большевиків буржуазно-паразитарне. Виявилось, що з точки погля-

ду революційно-марксістської догми таке загарбання обґрунтувати було трудно. І ось вперше від жовтня 1917 року більшовики практично використали "давно забуті й здані до архіву", як вони любили твердити, чужі їм концепції племінного споріднення. Тепер вперше світ почув з вуст Молотова про збуджені у більшовиків "братерські почуття" до споріднених по племені українців, білорусів і поляків Східної Польщі, яким більшовики з любов'ю простягали "братерську руку допомоги". Інакше кажучи, більшовики не погребували витягти на світ стару, запламовану ними ж, слов'янську концепцію, аби тільки якось обґрунтувати своє нове "набуття".

Таким чином більшовики перейнявши тількищо слов'янську політику, у вересні 1939 р. застосували слов'янську концепцію. Так більшовики воскресили "труп" стільки разів Марксом і ними проклятих, засуджених і відкинутих "нікому не потрібних" панславистичних ідей. Історія почала повторюватися. Коли весною 1940 року, англійська й французька преса заговорили про перехід радянської зовнішньої політики на рейки панславізму, більшовики спеціальним повідомленням ТАСС-у 10 травня 1940 р. постаралися цей факт спростувати, пробуючи відмежуватися від нього, мовляв, панславізм реакційне явище, яке зовсім не відповідає соціалістичній радянській державі й несумісне з її політикою. На доказ цього у теоретично-політичному журналі ЦК ВКП/б/ "Большевик" вміщено історичну довідку про панславізм, де крім короткої пересмиканої історії питання подано характеристику панславізму, що був "виразом завоювальницьких стремлень російського царизму". У висновку, зазначена довідка пояснювала й причини появи в західній пресі напастливих чуток:

"Підпалювачі війни, ширячи наклепницькі чулки про перехід зовнішньої політики Радянського Союзу на рейки панславізму, пробують посіяти недовір'я серед слов'янських народів балканських країн до миролюбної політики СРСР " 100/.

Оця остання заява про миролюбну політику СРСР супроти балканських слов'ян дуже красномовно свідчила саме про прийняття нового слов'янського курсу в зовнішній політиці СРСР. Раніше, поки більшовики ще цуралися слов'янської політики, тоді вони самі, як ми ма-

ли нагоду пересвідчитися, фіксували й ширили недовір"я серед слов"янських народів до Росії і росіян. Тепер, моменти сіяння недовір"я серед слов"ян до Росії байдуже, старої, чи советської, їх дратували. Таким чином, спростовання ТАСС не тільки нічого не спростувало, лише більше впевнило в справедливості закидів західної преси.

Насправді, більшовики повністю розгорнули знамена слов"янської політики на Балканах. Для цієї мети вони непомітно стягали до своїх західних кордонів війська, щоб можна було продемонструвати й свої заміри перед фашиською Німеччиною, натиснувши на неї. Ще у вересні 1939 р. під Львовом прийшло до збройного удару двох партнерів. Уже тоді між ними стався ще незавершений розрив. З тих пір обидва вони виглядали своїх жертв, де хто скоріше встигав. Перед Советами впали Литва, Латвія, Естонія, перед Гітлером - Австрія, Угорщина, Чехія, Словачія, Закарпатська Україна. Польщу разом розірвали на куски. Обидва конкуренти розгорнули всю міць своєї пропаганди, тиску й зброї. Якщо досі вони ще зберігали деяку уявність "приятелів", то відтепер ставились один до одного, як вороги з замаскованими планами. Боротьба за Югославію набула особливо гострого характеру. Упертість цієї боротьби пояснювалась можливістю для кожного з конкурентів вийти на узбережжя Адріатичного моря. Зокрема для більшовиків це був дуже вигідний шлях, поминувши Дарданелли, пробратися до Середземного моря. Тому кожен з конкурентів старався мати в Югославії прихильний собі уряд. І треба признати, що більшовики в слов"янській політиці, як і взагалі, були спритніші від своїх конкурентів. Там, де не діяв натиск, допомагала хитрість, сприт і демагогія. У 1940 році більшовикам пощастило відновити торговельні, культурні й дипломатичні стосунки з Югославією. Вбачаючи в цьому факті перешкоди й бажання перегородити шлях фашистам на Балкани. Гітлер у висліді деякого тиску на югославський уряд домогся, що Цветкович і Цинцар Маркович 25 березня 1941 р. підписали у Відні договір про приєднання Югославії до держав осі. Зазнавши поразки, більшовики приклали всю силу своєї підривної акції серед самого населення Югославії і за два дні досягли того, що уже 27 березня

уряд Цветковича подався до димісії разом з регентством. Короля Петра II проголошено повнолітнім володарем, а новий уряд очолив прихильніший до большевиків, аніж до фашистів, генерал авіації Симович. Новий уряд Югославії, у цілях захисту від німців, 5 квітня 1941 р. уклав у Москві договір з Советським Союзом "про приязнь і ненапад". У цей спосіб большевики стали на Балканах міцною ногою, що Гітлер потрактував уже за безпосередню загрозу для Німеччини. Тому, вже наступного дня, 6 квітня, він послав свої війська на Югославію і разом з італо-угорськими союзниками протягом десятих днів розшматував Югославію, поділивши її між Німеччиною, Італією, Угорщиною і Болгарією. Хорватія була виділена в окрему державу з Павеличем на чолі, а пізніше був зорганізований і сербський уряд з прем'єром Недичем.

Слов'янська політика Советів на Балканах зазнала краху. Удар, завданий Гітлером по слов'янській політиці большевиків у Югославії, підсилив поразку Советів у Болгарії, уряд якої на чолі з Філовим підписав 1 березня 1941 р. Віденський протокол про приєднання Болгарії до держав осі. Биті в слов'янській політиці на Балканах, большевики цілий час не залишали думки про свій реванш і вже після нападу Гітлера на Советський Союз, зробили 14 липня 1941 р. спробу перекинути парашутистів на територію Болгарії у Південній Добруджі, близько міста Добрич. Протест болгарського посланника в Москві Стоменова в цій справі большевики відвели на німецьке воєнне командування.

Коли на початках німецько-советської війни основні кадри комуністичних партій західних слов'янських держав опинились на території Советського Союзу, большевики рішили змонтувати з них блок слов'янських народів для протиставлення фашистам. Вони скликали в Москві на 10-11 серпня 1941 року так званий перший всеслов'янський мітинг, що звернувся до "братів пригнічених слов'ян" з відозвою, де вияснялось, що учасники мітингу об'єднуються як рівні з рівними, що завданням і метою слов'янського єднання, це - розгром гітлерівських армій, мирний і вільний розвиток слов'янських народів у рамках своєї державности.

"Ми - писалося у відозві - твердо й рішуче відкидаємо саму ідею панславізму, як наскрізь реакційної

течії, глибоко ворожої високим завданням рівності народів і національного розвитку всіх держав, яку в своїх імперіялістичних цілях використав російський царизм" 101/.

Скликаючи даний мітинг, більшовики уже відновлювали панславістичний курс політики, що було очевидним для всіх. Тому, власне, більшовики, передбачаючи викриття їх панславізму, наперед уже в цитованій відозві відкидали панславізм, як чуже їх політиці явище. Мовляв, новий слов'янський рух, очолений більшовиками, має "високі завдання рівності народів і національного розвитку всіх держав".

Цікаво, що точнісенько так діяв російський царизм у першу світову війну, коли в цілях панславізму, як ми підкреслювали вище, використовував демократичну концепцію неославізму з тими самими високими завданнями рівності народів і вільного національного розвитку. Точнісенько так царський уряд, як і більшовики, боючись безпосереднього зудару з німцями, закинув був слов'янську політику й пішов до Азії, а напередодні першої світової війни знову вернувся до слов'янської політики. Так і більшовики після Рапалло звернулися до Азії та напередодні другої світової війни взялися до слов'янської політики в своїй зовнішній експансії також.

Виникає питання, чому саме у зв'язку з війною, у момент підготовки до неї більшовики відновили панславістичну російську політику ?

Справа в тому, що більшовики уже протягом довшого часу мали нагоду переконатися, що їх класова пропаганда мало ефективна, навіть, у себе вдома, де для успіху тієї пропаганди треба було вживати тиску й адміністративних заходів застосовуючи сили, без чого ідею класової боротьби довести до свідомості підсоветського населення було надзвичайно важко.

Ефективність класової пропаганди для населення поза межами СРСР без вживання репресивної сили, не могла мати багато успіху. Значно вищий економічний стандарт життя західних пролетарів супроти жебрацького советського занижував, а то й зовсім нівечив ефективність класової пропаганди більшовиків, особ-

ливо під час війни. Щоб підняти народні маси на боротьбу з ворогом, більшовики змушені були вдаватися до дійсно патріотичних факторів, бо у війні з фашистами, яким соціальні гасла не були чужі, більшовики мало що могли скористати з своєї власної соціально-класової демагогії. Силою цих обставин, замість Маркса й Леніна, більшовики викликали з забуття дух героїв Александра Невського, Суворова, Кутузова, для українців - Богдана Хмельницького. Вони зовсім відкинули на час війни своє власне вчення про відсутність у пролетарів батьківщини, а натомість розгорнули знамено "другої вітчизняної війни", звернувшись по допомогу до "наскрізь забобонного" релігійного чуття трудящих і відкривши храми Божі з настановленими "пастирями" церкви. У патріотичних цілях, одягли старшин Червоної Армії в офіцерські мундири з "ненависними" й "контрреволюційними" погонями, відновили генеральські ранги, встановили капітули військових відзнак і орденів. Все це більшовики не завагались використати як певні реальні фактори патріотизму в боротьбі з ворогом.

Тож і не дивно, коли більшовики звернулися за допомогою й до слов'янського руху, раніше засудженого. Принципово вони плямували й засуджували панславізм, однак, ірраціональні почуття племінного споріднення усіх слов'ян, у протизагуг пангерманізові, збуджували й любісінько використовували їх, надавши виявленим почуттям своє більшовицьке трактування. Успіхам советського панславізму багато сприяв сам Гітлер у своєму творі в "Моїй Боротьбі", де він просто заявляє:

"Слов'янська людська маса, як расові відпади, негідна володіти своїми землями, вони мусять одійти до рук німецьких вояків, а слов'яни власники земель - бути обернені в безземельних пролетарів ... Я буду - писав Гітлер - систематично, протягом довгих років роз'єднувати слов'ян чоловіків від жінок, щоб припинити народження. Усіма засобами я спину плідність слов'ян. Хто може заперечити моє право знищити мільйони слов'ян, що розмножуються, як комахи" ¹⁰² цинічно заплетував Гітлер.

Ясно, що подібним трактування слов'янської раси Гітлер тільки допомагав заганяти всі дрібніші слов'янські народи в обійми найдужчого з них мілітарно. Більшовики 4 і 5 квітня

1942 р. скликали другий всеслов'янський з'їзд у Москві, на якому були представники росіян, українців, білорусів, поляків, чехів, словаків, сербів, болгар, хорватів і словен. Тут було зорганізовано Всеслов'янський Комітет з осідком у Москві, який і розпочав надавати спеціальні радіопередачі для усіх слов'янських народів їхньою рідною мовою. Новоутворений комітет організував усюди, в США, Канаді, Англії, Аргентині й інших країнах, слов'янські конгреси, з'їзди, мітинги, конференції. З червня 1942 р. почав виходити щомісячний орган Всеслов'янського Комітету під назвою "Слов'яни".

Щоб пересвідчитися у російсько-панславістичних лаятмотивах цього, по суті советського, органу, досить процитувати кілька рядків із статті Благоевої "Болгарський нарід у боротьбі проти гітлерізму". Там читаємо:

"Великий російський народ був джерелом моральної допомоги й світла для болгарського народу на світанку його національного звільнення. Апостоли боротьби за національне звільнення болгар училися у росіян і завжди діставали підтримку російських братів. Сотні тисяч воїнів склали свої голови в болгарських горах і на полях Балканів за звільнення болгарського народу. Болгарська молодь виховувалась на передових ідеях Чернишевського й інших російських письменників. Нема й не може бути протиріч між інтересами болгарського народу й інтересами російського народу. Усі життєві економічні інтереси, інтереси незалежності й свободи країни, інтереси культурного росту, національні інтереси болгарського народу тісно пов'язані з інтересами великого російського советського народу " 103/.

Така стаття може бути названою типовою. У таких статтях відчувається керівна панславістична рука, як правило. Відразу виявляється, хто гегемон, а хто підлеглий. Саме такий заіснував фактичний зміст взаємовідносин слов'янських народів у новому - советського зразку - слов'янському русі, хоч теоретично більшовики декларували всім слов'янським народам теорію нового слов'янського руху, нібито на основі повної рівності й незалежності слов'янських народів. Навіть Е. Бенеш в 1942 році писав:

"Я думаю, що слов'янський конгрес, який відбувся в Москві 4-5 квітня ... буде новою фазою співробіт-

ництва й солідарности слов"янських народів, які хочуть остаточно розв'язати після цієї війни всі слов"янські міжнародні й усі внутрішні суперечки на основі своєї нової революційно-демократичної і народньої слов"янської громадськості " 104/.

Крім того Е.Бенеш у цій самій статті спробував дати ідеологічне формулювання новому слов"янському рухові, що у високій мірі заслуговує уваги. Він писав:

"Я не хочу формулювати цю ідеологію народнього слов"янства у вигляді якоїсь нової ідеології народнього-панславізму" 105/.

З подібної щифрованої мови Е. Бенеша уважному читачеві не трудно вловити дійсну його думку в справі заіснування советського панславізму.

"Нове слов"янство - повинно бути виразом ідеї народности, т.є. всебічної демократії, політичної і соціальної та ідеї вселюдськості. Ці ідеї - справжня слов"янська програма й справжня політика майбутнього" 106/.

Та большевики не могли прийняти Бенешівського визначення слов"янської програми, побудованого, з погляду большевиків на суміші ідей всебічної демократії і гуманних ідей абстрактної вселюдськості. Для большевиків теорії всесвітнього гуманізму були завжди архибуржуазними. Теоретично-ідеологічну дефініцію нового слов"янського руху дали самі большевики. Вони характеризували його, як глибоко народній, демократичний рух, а саме об'єднання слов"янських держав вважали за союз слов"янських країн, як рівноправних членів однієї великої сім'ї миролюбних, демократичних народів 107/. Існує й визначення самого Сталіна:

"Союз слов"янських народів - це не царський великодержавний панславізм. Це союз рівних слов"янських держав. Советський Союз саме й стоїть на сторожі такого союзу" 108/.

Будь-що-будь, але й Сталінова дефініція яскраво свідчить, що большевикам не легко давалося замаскувати в новому слов"янському русі советський панславістичний курс. Акцентування моменту рівності партнерів у союзі слов"янських держав, щоб протиставити його великодержавному панславізмові, з бігом часу все менше

переконувало. Навіть Калінін був притягнений для замаскування советського панславізму. Калінін також доводив, що в Советському Союзі не існує і натяку на якийсь то панславізм, але він признався, що для народів Советського Союзу не байдуже становище слов'ян у Європі й вияснив цю заінтересованість так: "Племінне споріднення, політичний зв'язок Київської Руси з західними слов'янами не проминули безслідно" 109/.

Останнє речення всесоюзного старости відмінне від визначення Сталіна. Тоді, як у Сталіна підкреслено рівноправність слов'янських народів, у Калініна помічаємо великодержавну домішку племінної переваги росіян над західними слов'янами. Висловлення Калініна виявились щирішими ніж Сталінові.

Всеслов'янський Комітет у Москві розгорнув акцію заглиблення слов'янського руху при всебічній допомозі Советського Союзу. В усіх найдрібніших справах руху тон задавала Москва, жадною мірою не приховуючи своєї керівної ролі. Згаданий Комітет провадив явно російську панславистичну політику, намагаючись підкорити Москві ініціативні прояви окремих представників слов'янських народів.

Московська панславистична політика щоразу ставала очевидною і прозорою. Одними з перших виступили поляки. Польський уряд офіційно виступив з декларацією протесту проти московського панславізму 25 лютого 1943 року. Згаданий протест відразу поставив більшовиків у позу, і вони відповіли, як повідомленням ТАСС-у, пересмикнувши факти й засудивши декларацію за "замах на українські й білоруські землі", так і спеціальним зверненням Всеслов'янського Комітету до братів-слов'ян у США, Англії, Австралії, Канаді й усіх державах Південної Америки. У зверненні перераховано росіян, українців, білорусів, поляків, чехів, сербів, хорватів, словенців, словаків, болгарів, македонців і закарпатських українців. Зміст звернення цікавий тим, що недвозначно підкреслював незадоволення у середині нового слов'янського руху московським панславізмом. У ньому фіксувалось :

"У цей історичний момент не можна обійти мовчанкою розкольніцьку діяльність деяких реакційних слов'янських організацій, які пробують гальмувати сло-

в"янське об"єднання і тим самим, вільно чи не вільно, виконуючи роль "п"ятої колони Гітлера" серед слов"янських народів. Свою боротьбу проти слов"янської єдності ці реакційні організації ведуть під маскою "боротьби ідеологій" і зокрема видають себе за борців проти панславізму" 110/.

Далі у цьому зверненні Всеслов"янський Комітет запевняв усіх слов"ян, що нова слов"янська єдність нічого спільного не має з панславізмом.

"Представники громадськості слов"янських народів Європи, об"єднані тепер у Всеслов"янському Комітеті, ще в часі першого Всеслов"янського мітингу в Москві у серпні 1941 р. - читаємо у зверненні - заявляли, що вони рішуче й твердо відкидали "ідею панславізму, як наскрізь реакційної течії, глибоко ворожої великим завданням рівності народів і національного розвитку всіх держав ... Спроби розкольників внести розлад у наші лави - закінчує звернення - повинні зустріти рішучий спротив усіх слов"ян, яким дорогі свободи й незалежність батьківщини, яким дороге життя братів і сестер" 111/.

У Москві 9 травня 1943 р. був скликаний Третій Всеслов"янський Мітинг, особливістю якого на відміну від перших двох, була значна кількість представників від військових слов"янських груп. За тиждень пізніше у Москві відбувся третій мітинг і представників українських біженців.

У день Червоної Армії 23 лютого 1944 р. також у Москві, Всеслов"янський Комітет скликав мітинг слов"ян-воїнів, у зверненні яких уміщено слова, які виносять російський народ з-посеред усіх слов"ян на перше місце, іменують Сталіна "вірним другом і захисником слов"янських народів". Їх звернення скінчено таким російсько-панславістичним рефреном:

"Нехай живе великий російський народ, що надхнув усі слов"янські народи на самовіддану боротьбу за честь, свободу й незалежність їх батьківщини... Не розійдуться більше шляхи братерських слов"янських народів" 112/.

Взагалі з моменту відкинення німецьких військ під Сталінградом, більшовики помітно стали підкреслювати й велич російського народу, ніскільки не в"яжучись декларованою "рівноправністю братерських слов"янських народів". Навіть, серед представників

слов"янських народів у Всеслов"янському Комітеті більшовики зухвало супроти "братів-слов"ян" висовували до змісту статей такі мотто: " Поза Росією нема майбутнього для слов"янського світу; без Росії він не розвинеться" ^{113/}. Висунення більшовиками Росії на керівну роль слов"ян поступово увійшло в практику й стало вже традицією, зокрема після знаного виступу Сталіна 24 травня 1945 р., на прийнятті командармів совєтської армії у Кремлі, де він заявив:

"Я хотів би піднести тост за здоров"я нашого совєтського народу й, передусім, російського народу. Я п"ю, насамперед, за здоров"я російського народу тому, що він заслужив у цій війні на загальне признання, як керівної сили Совєтського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я підношу тост за здоров"я російського народу не тільки тому, що він керівний нарід, але й через те, що він має ясний розум, витривалий характер і терпіння" ^{114/}.

Цей виступ поставив усі крапки над "і", заступивши собою наказ усім слов"янським сателітам вважати російський нарід для себе не рівноправним, а керівником, учителем. Більшовики в цей для слов"ян замаскований спосіб висунувши російський народ на роль гегемона, безоглядно стали на позиції непідробленого панрусизму. Вони пригадували, як ще Ленін писав "про національні гордоші великоросів". Один з більшовиків - Матюшкін - доводив, що Сталін ще в серпні 1917 р. учив "відкинути віджиле уявлення про те, що тільки Європа може вказати нам шлях" ^{115/}.

Таке твердження зближалося уже більше до концепцій слов"янофільських, ніж марксістських. Випиналося твердження Сталіна, що "пригноблені нації Росії, навіть, не можуть і думати про те, щоб своїми власними силами звільнити себе" ^{116/}. З тих пір у підсовєтському світі жили мітом, що без Росії жаден народ звільнитися не в стані, і що єдина Росія сприяла звільненню, а не закріпаченню народів. Тисячу разів на всі лади відмінювали кинені Сталіном в листопаді 1941 р. слова, в правдивості яких уже трудно було когось переконати:

"У нас нема й не може бути таких цілей війни, як нав"язування своєї волі й свого режиму слов"янським та іншим пригнобленим народам Європи, які чекають від

нас допомоги. Наша ціль полягає у тому, щоб допомогти цим народам у їх визвольній боротьбі проти гітлерівської тиранії і потім надати їм вповні вільно влаштуватись на своїй землі так, як вони хотять. Ніякого втручання у внутрішні справи інших народів!" 117/.

Подібне маскування не спинило большевиків набираючи розгону в їх панславістичній практиці. Поза політичною, адміністративною і воєнною контролею Москви, на долю слов'ян сателітів випало платити ще безоглядним зросійщенням своїх національних культур саме з причини племінного споріднення. Ось що пише Анна Стржижова в статті "Російська мова в Чехословаччині":

"Після звільнення Чехословачкиї Советською Армією інтерес до російської мови став всезагальним. Вона стала обов'язковим предметом у народних і середніх школах. Вона обов'язкова для усіх слухачів вищої школи економічних наук. Педагоги, як указано в програмах, повинні виховати в учнів розуміння краси російської мови, звернути їх увагу на її міжнародне значення та спорідненість з чеською мовою, збудити в них прагнення до зближення з народами СРСР і рештою слов'янських народів. У 1948-49 рр., у нас уже були підручники російської мови для кожної класи народної і середньої школи. Для швидкого засвоєння російської мови використовуються радіопередачі російською мовою, грамофонні платівки, мовні фільми й діапозитиви. Організуються гуртки вивчення російської мови по школах у позаучбовий час. Справами навчання російської мови заняті профспілки, установи й заводи" 118/.

Цитований орган "Слов'яни" просто впливається гордощами з наслідків зросійщення Чехословачкиї, Польщі, Болгарії. "Мова миру й прогресу" - так називають большевики російську мову, нав'язуючи її, зокрема слов'янським сателітам. Міністер освіти Чехословачкиї Зденек Неєдли на IX З'їзді комуністичної партії Чехословачкиї дав гасло:

"Якщо ми закликаємо до тіснішого союзу й до дійсно спільного шляху з СРСР, то ми повинні домогтись, щоб уся словацька й чеська молодь розмовляла по-російському" 119/.

Мимоволі згадуються активні протести чехів проти загальнослов'янської мови, накидуваної московськими слов'янофілами, тоді тільки в теорії. Згадується і темпераментний виступ Полацького, цитований нами вище:

"Химера однієї спільної мови для всіх слов'ян назавжди лишиться химерою ... на це ми ніколи не дамо згоди".

Отже, не випадково з усіх сторін посипались на адресу большевиків обвинувачення ведення панславистичної політики. Між іншим, вказували також на існування Всеслов'янського Комітету в Москві, як директивного панславистичного центру. Щоб відбити цей резонний аргумент, большевики пішли на реорганізацію того центру.

У грудні 1946 р. вони скликали в Београді Слов'янський конгрес, який змінив декорацію, а не панславистичну політику. Конгрес постановив зліквідувати Всеслов'янський Комітет у Москві, створивши натомість Загальнослов'янський Комітет з перемінною резиденцією. Сталося щось аналогічного з заміною Комінтерну на Комінформ з кочівним місцем осідку. У самому Союзі був створений одночасно Слов'янський Комітет СРСР, підпорядкований Загальнослов'янському Комітетові, головування якого, замість ректора ленінградського університету проф. А. Вознесенського, з 26 квітня 1947 р. перебрав генерал-майор югославської армії Б. Масларич. А. Вознесенський, як головний ініціатор руху, перейшов на роль заступника голови Загальнослов'янського Комітету. І хоч по Београдському конгресі в усіх національних слов'янських комітетах пройшла відповідна реорганізаційна перебудова, однак, суть російської панславистичної політики не змінилась, як не змінилась комуністична політика по лінії Комінформу. Знайшовся чех, проф. Вашиця - учасник Београдського конгресу, який виступаючи в журналах "Вишеград" і "Апостолат св. Циріла і Методія" назвав конгрес маніфестаційним, а не діловим, а участь у ньому митрополита Ніколая в складі російської делегації назвав демонстративним "російським жестом". Вашиця єдиний раз бачив на конгресі /в часі балету в Загребському театрі/ прояви правдивих почуттів народу. Він писав:

"Дійсно тут сказав своє слово народ без усякої команди. У других же місцях її було надто багато" 120/

Ось у таких алегоричних висловах переданих езопівською мовою протестував Вашиця проти накидуваної з боку російської делегації панславистичної політики. Замість багатосподіваних нас-

лідків Београдського Конгресу, в напрямку згорнення панславистичного курсу, другий слов'янин Сис знайшов, що "в Београді не розпочато нічого конкретно" 121/.

Таким чином, Београдський конгрес істотно нічого не змінив на краще, чим і розчарував слов'ян, які очікували правдивого співробітництва й рівноправності членів слов'янської родини народів. Большевики, відчувши вітер відосередніх настроїв на другому пленумі Загальнослов'янського Комітету в Варшаві, що відбувся 16-18 червня 1947 р., рішили не поступатися і перейти в наступ. Вони піддали суворій критиці друковані органи всіх слов'янських комітетів, які не вміщували бойових актуальних статей на тему приязні з російським народом. Вони дали директиву: підкреслювати: "що Советський Союз, який приніс найбільше жертв у боротьбі з фашизмом, в сучасний момент найнадійніше опертя слов'янських і всіх демократичних країн. З цих позицій слов'янські комітети повинні розгортати найнещаднішу й безкомпромісову боротьбу з реакційно-фашистськими елементами" 122/.

Дана директива свідчила про зудар доосередніх і відосередніх тенденцій у середині так званого нового слов'янського руху, який нічого спільного не мав з панславізмом. Советський панславізм переростав у панрусизм і ще стисліше в панмосковизм. Особливо ясно це проявилось в 1947 році, коли наспіла дата святкування 800-річчя Москви. У книзі "Про Москву" Москву названо не випадково "слов'янською столицею". Там сказано:

"Москва є і буде серцем великої слов'янської сім'ї ... Будь центром слов'янської сили й міці ... Будь тим містом-вождем, де виникатиме все добре для слов'янства й вселюдськості" 123/.

М.Рильський Москву назвав: "Серце народів, розум землі, батьківщина вільнолюбивих і смілих ... Ти наша радість, наша мати рідна, моя Москва". Б.Дацук підготував брошуру під назвою "Москва - світоч слов'янства", видану "Московським Робочим". М.Тіхонов, ніби навмисне, для знущання над народами ССРСР, писав:

"Жаден чародій не міг передбачити величню історичну судьбу Москви, до якої перейшли всі досягнення славної культури давніх слов'янських міст: Києва, Новгороду Великого, Ростова Великого, Суздаля, Володимира, Пскова" ... 124/

Лео Кржицький, президент Слов'янського Конгресу в США, називав Москву "Меккою слов'янських народів" 125/.

Г. Дімітров привітав Москву :

"Москва стала мозком і серцем світової демократії, втіленням усього кращого на землі, надією і опортунізмами пригнічених усього світу" 126/.

Тіто зі свого боку телеграфував:

"Наші народи в минулому завжди бачили в Москві серце Росії, центр слов'янства, вогнище слов'янської і загальної культури. У війну ми бачили в Москві символ свободи" 127/.

Ось так, як у гарячці поспішали "вірнопіддані" слов'яни з поздоровленнями "слов'янській столиці". Звідусюди чулися голоси: "У Москву за мудрістю!" "Світло зі Сходу". Недарма, ще на початку 1947 року, грецька преса, виявивши панславистичну руку ССРСР у Фракії і Македонії, зняли крик проти "російських вождів панславізму", які ведуть війну проти Греції. Редакційна стаття третього числа "Слов'яни" за 1947 рік, під небезпретенсійною назвою "Брехливі вигадки про слов'янський рух", покликаючися, звичайно, на Леніна й Сталіна, ще раз твердила, що, мовляв, тільки реакціонери типу грецьких монархістів і противників приязні між народами ототожнюють новий слов'янський рух з панславізмом, щоб посіяти недовіру до чистих риз демократичних стремлень слов'янських народів 128/.

Заслуговує на пильну увагу полеміка більшовиків з французьким журналістом Альбером Муссе, який видав 1946 р. в Парижі книгу "Слов'янський світ". Особливо розгнівалися більшовики на розділ книги "Криза слов'янської ідеї", де А. Муссе доводив, що інтерес до ідеї слов'янської солідарності в післявоєнний період втрапить свій привабливий зміст, бо вона не має майбутнього.

"Слов'янська солідарність - на його думку - це офіційна тема політичного красномовства, переходячи з плану ідеології до плану позитивних цінностей, ця солідарність загубила свою чіткість і ясність своїх контурів, обернувшись у гасло для поетів і міністерських зустрічей" 129/.

А. Муссе твердив, що в Советському Союзі інтерес до слов"янських проблем появився лише в останні воєнні роки. Ця теза викликала з боку большевиків злісну атаку, бо в ній большевики вгадували приховану ціль автора: довести, що для советських комуністів слов"янська ідея становить лиш тимчасовий кон'юнктурний інтерес. Большевики відкидали рівнож і твердження А. Муссе, що ідеї слов"янської солідарності були підсилені в часах війни й затихали в часі миру ^{130/}.

Цікаво, що в запалі полеміки большевики забували, що самі ж вони в часах миру слов"янську проблему ігнорували гоністю, і тільки у зв'язку з війною і під час війни, практично й теоретично з усім притиском вхопилися за неї. Справедливість вимагає констатувати, що підсилене зацікавлення большевиків слов"янською політикою викликало, цілком обгрунтовано настороженість і підозру, навіть, серед приятних до Москви народів. Так 1947 р. другий француз М. Мерле написав трактат "Панславизм чи оборона слов"ян ?", одна назва якого уже, безперечно, викликала сумнів щодо декларованої большевиками оборони слов"ян.

Занепокоїлась з цього приводу й Італія. Римський журнал "Аффарі інтернаціонале" в 5 числі за 1947 р. умістив статтю Анджело Тамбора "Нова панславистична політика". У статті підкреслювалось "слов"янську небезпеку", що на руїнах, залишених війною, вштоворився "новий панславистичний рух", який розпоряджає організаційною структурою, "можливо ніколи не припиненого свого існування III Інтернаціоналу". На цю статтю редакція "Слов"яни", відповіла статтею "Чому в Римі творять легенду "панславизму", уміщеною у відділі під голосною шапкою "Проти наклепів і наклепників". Редакція сотий раз відкидала обвинувачення у панславизмі, **твердячи**, що національно-визвольний рух слов"янських народів ніякого контакту з панславизмом не має ^{131/}.

Можливо, що Туреччина болючіше від всіх сприймала давно їй знані мотиви панславистичних замірів Росії. Журнал "Міллет" вмістив мапу ширення советсько-слов"янської експансії в Європі разом з пляном воєнних дій виробленим командуванням советської армії ^{132/}. Варто пригадати, що незадовго до цього - 7 серпня 1946 р. Советський Союз виступив з вимогою ультимативного характеру до

Туреччини віддати в його розпорядження деякі точки в Дарданельський протоці для воєнної, морської і повітряної фльоти. Туреччина це домагання, що приховувало в собі завершення панславистичних замірів ССРСР, відкинула. Відчуваючи, що панславистичне вістря слов'янської політики майже весь західний світ розуміє, більшовики все ж продовжували свою маскувальну політику. Для цієї мети вони випустили на міжнародну трибуну з спеціальним інтерв'ю голову Загальнослов'янського Комітету Божицара Масларича, який на інспіровані запитання повинен був 16 липня 1947 р. дати відповідь, що випала досить трафаретно, а саме: "Новий слов'янський рух ґрунтовно різниться від попередніх слов'янських рухів. Суть нового слов'янського руху полягає насамперед в тому, що це - рух миролюбний, антифашистський і глибоко демократичний, дійсно народній, який об'єднує мільйони слов'ян" 133/.

З цього інтерв'ю, що нічого не вияснювало, самі більшовики залишились незадоволені. Тоді для підкріплення викликано іншого широко знаного слов'янина - Георгія Дімітрова, який уже значно докладніше мав відповісти на декілька питань журналіста Мавродіна - представника грецьких повстанців. Це інтерв'ю відбулося тиждень пізніше - 24 липня.

Щоб ознайомитися з теоретичним визначенням суті нового слов'янського руху, що мало збігатися з точкою погляду ССРСР, наведемо інтерв'ю повністю:

"Запитання. - Чи існує якийсь зв'язок між нинішньою єдністю слов'янських народів і колишнім панславізмом?

Відповідь: Між ними не тільки не існує жадного зв'язку, а є ґрунтовна ріжниця. Як відомо, старий панславізм зростав під егідою російського царизму й часто використовували його для завоювницьких цілей. Навпаки, нинішня єдність слов'янських народів не перебуває під чиеюсь егідою і служить лише інтересам самих слов'янських народів. Вона заснована на рівності прав і взаємній повазі слов'янських народів - великих і малих. Ця єдність не має жадних завоювницьких замірів. Її мета - лише забезпечити свободу й права слов'янських народів та надати слов'янам можливість внести свій великий вклад у світовий культурний розвиток у прогресивному дусі, а також запровадити тривалий демократичний мир у всьому світі.

Запитання. - На якій основі побудовано нині єдність слов'янських країн?

Відповідь. - Основи ці такі: слов'янські країни об'єднали свої зусилля, щоб уникнути відродження тевтонської загрози, щоб разом захистити свою свободу й незалежність від усякого іноземного замаху, щоб забезпечити взаємну допомогу в економічно-культурному піднесенні їх народів, а також, щоб назавжди забезпечити їх існування. Єдність слов'янських країн ні в якій мірі не скеровано проти інтересів і законних прав інших демократичних неслов'янських країн. Більше того, єдність слов'янських народів не перешкоджає встановленню найтісніших приятельських стосунків і співробітництва з демократичними неслов'янськими країнами.

Запитання, - Як на Вашу думку будуть розгортатися відносини між балканськими країнами ?

Відповідь. - Я глибоко певний, що зрештою між балканськими країнами будуть встановлені відносини добросусідства й співробітництва. Розуміється, зараз передчасно ставити питання про створення балканської чи балкано-дунайської федерації. Це питання належить майбутньому. Кажучи про відносини між балканськими країнами, я повинен рішуче заявити, що я особисто не вважаю Туреччину за балканську країну. Цілком очевидно, що її майбутнє у Малій Азії, де вона могла б розвиватися як демократична держава" 134/.

Як виявилось, інтерв'ю Г.Дімітрова також було не на висоті з погляду Москви. У кінці інтерв'ю цілком несподівано прокопилися панславістичні нотки. Страва замовлялась цілковито антипанславістична, а кухар загавився і зіпсував її панславістичною підливою: закінчив бажанням випхати Туреччину в Азію з території слов'янських Балканів. У результаті вийшло, що Дімітров зробив непроханий випад проти Туреччини.

Такий незграбний виступ могли б у Кремлі вибачити Г.Дімітрову, але останній в інтерв'ю зробив іншу помилку, цим разом уже настільки для Москви нестерпну, що відразу попав у неласку Кремля. Г.Дімітров в інтерв'ю дозволив собі заговорити про майбутні плани створення балкано-дунайської федерації, не підозріваючи, що в Москві таку федерацію потрактують як протиставлення Москві. Г. Дімітров, можна припускати, ще не знав, що в Союзі такі вольності неможливі й кваліфікуються, як найтяжчі політич-

ні злочини, що в Советському Союзі не вільно думати в голос про такі федерації, як Україно-Білоруська, Татаро-Башкирська, Середньоазійська, Кавказька. У кожному подібному випадку, кремлівський барометр негайно зафіксував би буржуазно-націоналістичні тенденції, скеровані проти Москви. Г.Дімітров, твердячи, що нова слов'янська єдність народів ворогує з колишнім великодержавним централістичним панславізмом, помилився, зазнавши на власній шкурі всю силу тиску цього нового великодержавного панмосковського слов'янського руху. Так нещасливо для Г.Дімітрова скінчилося інтерв'ю. Його позиція була обтяжена ще й фактом викриття діяльності двох змовних військово-фашистських організацій - "Невтральний офіцер" і "Воєнний Союз", що прагнули, за твердженнями Трайчо Костова, до придушення советської влади в Болгарії ^{135/}. У тому часі більшовики також у Польщі зліквідували кілька підпільних організацій, які пробували звільнити свою батьківщину від опіки "друзів-слов'ян" ^{136/}.

Як відомо, на фронті советського панславізму 28 червня 1948 р. з'явилася щілина і якраз у країні самої резиденції Загальнослов'янського Комітету - Югославії, де серби, хорвати і словенці не знесли більше московської опіки й самоізолювались від неї. Югославці викрили панславістичні заміри більшовиків, чим і зняли маску з советського панславізму, як зброї чи засобу московського імперіялізму.

Навіть, у далекій Америці комісія палати представників у справі виявлення антиамериканської діяльності опублікувала 1949 р. доповідь про Американський Слов'янський Конгрес і зв'язаних з ним організацій, як підливних, інкримінуючи їм панславістичну діяльність, переплетену шкідливою комуністичною акцією. Виявилося, що разом з групою інших делегатів на т.зв. Всеслов'янському Конгресі прогресистів-комуністів у Нью-Йорку перебував і якийсь Бондарчук, якого після повороту призначено віцепрем'єром Советської України. Советський журнал "Слов'яни" в числі 7 за 1949 р. вмістив статтю, у якій більшовики обурювались, що "американські реакціонери намагаються обвинувачувати їх у панславізмі" та що "секретар конгресу Георгій Пиринський замкнений до в'язниці". Кінець статті виповнено клятвами, що но-

вий слов"янський рух немає і-слідку панславізму, і що, мовляв, ще жовтнева революція поклала край царському великодержавному панславізмові ^{137/}.

Звичайно, в цій статті не згадувалось про те, що більшовики використали панславістичний рух, як засіб російського імперіялізму та старанно вишукували з російської літератури й підносили американцям такі речі, як ось оця поезія Ломоносова:

"Какая похвала Российскому народу
Судьбой дана пройти покрыту льдами воду...
Колумбы Русские, презревъ угрюмый рокъ
Меж льдами новый путь откроютъ на Востокъ
И наша достигнетъ въ Америку держава!"

У цій поезії більшовики вказували на розмах російської традиційної агресії в сторону Америки та все підкреслювали з позицій слов"янської політики в своїй пропаганді протиамериканське вістря, як напр.: "Саме завдяки перемозі великої жовтневої соціалістичної революції в Росії змогли бути створені слов"янські держави - Чехословакія, Польща, Югославія. Дитина жовтневої революції - червона армія звільнила слов"янські народи від фашистського ярма ... ^{138/} за організацію контрреволюційного бунту /чехословацька армія в Росії - наше/ буржуазні чехословацькі емігранти були визнані західними імперіялістами /Францією, Англією, США й Італією - наше/ "урядом Чехословакії" ^{139/}.

Крім того, редакційна стаття "Слов"яни" в серпні 1950 р. містила напади проти "Голосу Америки" за те, що той дав можливість професорові слов"янської історії колумбійського університету Отокарові Одложилику заявити про небажання Кирила й Методія відокремити Велику Моравію від Середньої і Західньої Європи з мотивів тяготіння Моравії до Риму, як духовного центру. Редакційна стаття під злобним заголовком "Ренегат-фальсифікатор" бичувала професора, бо він не хотів бачити "антислов"янської агресії" західньої церкви і т.п. ^{140/}

Не було країни, що об"єктивно обсервуючи слов"янську советську політику, не добачала б застосування у ній найгострішого панславістичного курсу. Ніколи не вільно забувати цей факт, що хоч

большевики й запламовують царський панславізм як великодержавний, та різниця між советським і царським панславізмом є далеко не в користь большевиків. Справа в тому, що коли в царській Росії мав місце панславістичний рух, то ним були охоплені тільки деякі кола офіційної Росії та громадськості, а поруч них могли існувати й дійсно існували в російській громадськості просто протилежні панславістичні рухи й теорії, але цілком інша картина в Советському Союзі. Там панславістична політика править одночасно й за загальнодержавну й громадську, інакше кажучи, державно-народну, тотальну. В останньому факті й лежить ключ до пізнання особливостей советського панславізму і його шкідливої сили. Сила советського панславізму, як однієї з форм ідейного виразу російського імперіялізму своїм насиченням і діапазоном експансії, а, головне, лицемірством, незрівняна з силою царського панславізму. Про цю обставину не слід забувати.

Тому й не дивно, що на адресу нового слоганського руху, керованого червоними демократами, доводиться зустрічатися у західній пресі з такими етикетками й характеристиками, як : "слов'янська небезпека", "воскреслий у сорокових роках ХХ віку панславізм", "слов'янський смерч, що рухається на Європу" ^{141/}.

І скільки б не запевнювали большевики, що жовтнева революція "змела саме ті класи й громадські групи, які були носіями великодержавної панславістичної і слов'янофільської ідеології", їм не тільки, але й просто, рішуче неможливо умити руки від власного великодержавного панславізму. І скільки не запевняв би на мировій конференції у Парижі 8 жовтня 1946 р. Молотов, що "молоді слов'янські республіки змагають встановити дружні стосунки не тільки між собою, але й з усіма іншими демократичними країнами, оскільки ці взаємини укладаються на основі рівноправності й взаємності", це запевнення лише підтверджувало зайвий раз, що Молотов не дарма говорив на протипанславістичні теми. Пропаганда, маскування, мімікрія - все допомагають большевикам вести панславістичну політику. Та після знаного конфлікту Сталін - Тіто, коли доказова сила російського великодержавного панславізму стала й для скептиків очевидною, маскування для большевиків стало труднішим.

Панславістичні погляди . . . досі трапляються в публіцистичній літературі поза межами СРСР, які часом близько підходять до старих панславістичних концепцій доби їх найбільшого розвитку.

Добрим зразком того може бути брошура протоєрея І. Чернав'їна, який майбутній новий устрій об'єднаного слов'янства уявляє так: 1/ Усі слов'яни /пропорційно/ збираються на віче. 2/ Уся слов'янська територія зветься Російсько-Слов'янською землею. 3/ Князя і дружину його з виконавчою владою вибирають. 4/ Віче має законодавчий характер. 5/ Столиця - Москва. 6/ Унія католиків з православною церквою під головуванням патріарха Російського й Всеслов'янського. 7/ Шкільна мова, державна, офіційна - виключно російська. 8/ Усі слов'янські народності одержують автономію ^{142/}.

Нинішня гра Советського Союзу з Югославією також лежить в площині панславізму. Останнього часу Советський Союз намагається дещо зм'якшити свій панславістичний курс, для чого він офіційно заявив про своє відмовлення від попередніх вимог про надання баз у Дарданельській протоці. Советський Союз уже висловив бажання вступити з Туреччиною у переговори про перегляд наявної угоди про перепуск суден через Дарданелли ^{143/}. Питання права мати бази в Дарданельській протоці завжди зв'язалося з панславістичною політикою Росії, бо ним ця політика завершувалась, і цей останній советський жест в сторону Туреччини уже знайшов свою негативну опінію в міжнародному світі.

V

Панславістичний курс советського слов'янознавства й історіографії

Як позначився на советськiм слов'янознавствi й історіографії, взятий Советами з половини сорокових років, панславістичний

курс в їхній зовнішній політиці ? Ми уже вище встановили, що слов"янофільство зустріло негативне ставлення советських істориків початкового періоду советської влади. Як тільки советський уряд прийняв слов"янську політику за свою власну, советська історична наука й слов"янознавство поволі, спочатку нерішуче, почали переглядати свої позиції до цілого слов"янського комплексу. Досить помітні зміни, що свідчили про переорієнтацію історичного наукового фронту, можемо зауважити вже у виданнях Інституту Історії Академії Наук СРСР 1940 року. Цього року вийшов у світ підручник "Історії СРСР" за редакцією проф. Нечкіної. У ньому, замість прийнятої до того часу характеристики слов"янофільства, як феодално-кріпосницького реакційного руху, читаємо вже таке:

"...соціально політична програма слов"янофілів 40-х років мала певні поступові риси: вони стояли за звільнення селян від кріпацького права, тобто дотримувалися прогресивного погляду в основному, корінному питанні доби" 144/.

Це була одна з перших спроб Академії Наук ревізувати позиції советських істориків у питанні оцінки слов"янофільства. Давши таку зм"якшену оцінку слов"янофільству, на той час нову, підручник вмістив і висновок:

"Через те, безумовне визнання слов"янофілів реакціонерами історично неправильне у відношенні до даного періоду ... Слов"янофіли не були прихильниками ми-колаївського самодержавства й критикували його ..."145/

А що стосується ідеології слов"янофільства, підручник підносить наступне:

"Об"єктивно ідеологія слов"янофілів була поміщицькою і вела, хоч самі слов"янофіли цього не усвідомлювали, до схвалення болюче повільного неревольюційного "пруського" шляху розвитку капіталізму зі збереженням системи кріпосницьких пережитків" 146/.

Отже, суб"єктивно ідеологія у слов"янофілів не була такою ретроградною. Вона, хоч і не була у них настільки революційною, щоб схвалити "американський" шлях розвитку капіталізму, однак, у деякому сенсі була поступова - такі думки сугерував шкільний со-

ветській молоді підручник 1940 р. Причину зміни оцінки слов'янофільства, без сумніву, треба пояснювати зміною курсу советської політики, себто політичними міркуваннями.

Таким чином, хай і нерішучі, але перші кроки переоцінки слов'янської теми зроблено. Советська історична наука від тепер починає набирати розгону в цім напрямі. Слов'янознавці й советські історики подають у своїх працях слов'янський аспект наświetлення. Академік Алексій Толстой, що здобув собі славу розгорненою епопеєю про Петра I, виступає на початку 1942 року з інспірованою програмовою статтею: "Звідки пішла Руская земля?" Основний лямбмотив статті: протиставлення всього російсько-слов'янського німецькому в історичній науці. Автор статті скаржився на пріоритет німецького над вітчизняним у багатьох вузлових моментах історії Росії й слов'янства в цілому.

"Але в багатьох випадках - писав Толстой - не можна було приховувати великі історичні події слов'янського світу, і, особливо, величезну їх заслугу перед цивілізацією, слов'янізацією Візантії. Ці випадки німці замовчують, або пишуть про них петитом" 147/

Цей інспірований виступ видатного представника старої великодержавницької інтелігенції прозвучав для советської історіографії як сигнал взяти слов'янський реванш. З 1942 року в цьому напрямі розпочалась широка діяльність. У Ленінградському університеті створено катедру слов'янської філології. У програмах високих шкіл появились курси літератури й історії слов'янських народів. З 21 грудня 1942 р. Президія Академії Наук СРСР прийняла ухвалу про остаточне оформлення Слов'янської Комісії безпосередньо при Президії Академії. Ця Комісія одержала завдання організувати науково-дослідчу слов'янознавчу працю у найширшому обсягові та поширювати науково перевірені, з позицій советської країни, відомості про слов'янський світ. Слов'янська Комісія повинна була приділити особливу увагу "переглядові багатьох брехливих традицій, що, під впливом німецької науки, загнизли в слов'янознавстві та викриттю квазі-наукових, виразно антислов'янських тенденцій фашистської /німецької і італійської/ псевдо-науки" 148/.

Таким чином, советські історики й слов'янознавці через Президію Академії Наук СРСР одержали пряму директиву перебудувати свої галузі науки з антислов'янських поглядів на про-слов'янські й російські вітчизняні. На першому своєму засіданні Слов'янська Комісія прийняла постанову про тісний контакт з працею Всеслов'янського Комітету - виключно політичною організацією. І ця обставина була зайвим доказом того, що советське слов'янознавство урухомлювалось політичними факторами. Перший план робіт Комісії містив таку тематику: а/ проблема етногенезу слов'янських народів, б/ боротьба слов'янських народів за національну свободу й державну незалежність, в/ спільність культури слов'янських народів за даними матеріальних пам'яток старовини, мови, літератури, фольклору й права, г/ критичний перегляд середньовічних джерел з історії слов'янських народів, г/ слов'яни й Візантія у їх культурно-історичних зв'язках і взаємовідносинах ^{149/}.

Уже перше знайомство з планом Комісії доводить, що в СРСР набула сили концепція замкненого, самобутнього, зі своїми властивими спільними особливостями й відмінного від решти людства слов'янського світу. Як раз та концепція, яку плямували, як буржуазну й реакційну, глибоко фальшиву, вигідну тільки класам, з якими жовтнева революція вже розправилась. Тут вийшли на поверхню і проблема етногенезу слов'ян, цілком раніше засуджувана з позицій класової боротьби, і проблема культурної єдності слов'ян, єдності, раніше визнаваної за геретичну й неприпустиму, і проблема боротьби за національну свободу й державну незалежність слов'янських народів, яку Маркс і Енгельс розцінювали, як реакційну, і проблема культурно-історичних зв'язків слов'ян, з якої так глумилася ще недавно школа Покровського. Одне слово, прийшла пора на цілком протилежні настанови в галузі історичних наук. У новому підручникові "Історії СРСР" для 9-ої класи середньої школи, виданому в 1944 році під редакцією проф. Панкратової, характеристика слов'янофільства ще більш модифікується:

"Слов'янофіли - сказано там - засуджували за-
позичення європейської культури, що почалося з часів

Петра І. Вони стояли за самобутній шлях розвитку Росії, в основі якого повинна лежати російська сільська община" 150/.

Звідси, можна думати, слов'янофіли для большевиків були чимось на зразок предтеч советського колгоспу, що прийшов через сільську общину, чи ідеологією "залізної завіси", що відокремлює Росію від Європи. В усякому разі, цей новий підручник історії СРСР не засуджує слов'янофілів за протиставлення слов'янського світу Заходові, як то раніше робили Державін, Покровський та інші слідом за Марксом і Енгельсом. Ці нові віяння були у зв'язку з тим, що большевики відмовились з деякого часу від гасел "догнати" й "перегнати" Захід, а почали все своє вітчизняне заохвалювати й оцінювати вище буржуазно-західнього, на взірць того, як і слов'янофіли свого часу проголосили Захід згнилим, протиставляючи йому Росію.

Згаданий підручник 1944 р. у відношенні слов'янофілів ширив думку, що вони "хотіли скасування кріпацького права, але тільки зверху й ступнево", що вони "боялись ломки суспільного устрою". Крім того, підручник приносить новий нюанс, а саме, що "свій політичний ідеал, слов'янофіли бачили в об'єднанні всіх слов'ян навколо Росії" 151/. Ця нова теза в науці, треба думати, оскільки тоді большевики повністю розгортали свій панславистичний політичний курс, імпонувала большевикам. Поза цим, підручник зупиняє увагу учнів на тому, що слов'янофіли "домагались скликання Земського Собору", перед яким хоч і не ставили революційних завдань, але піднесли ідею: "Правительству - сила влади, народів - сила думки" 152/.

Кидається у вічі, що офіційно прийнятий у Советській державі шкільний підручник трактував слов'янофілів, як виразно поступових реформаторів, а в "Земському соборі" бачив прообраз парламентарної установи. Отже, офіційні історики Советського Союзу в 1944 році до невпізнання змінили оцінку слов'янофілства в порівнянні ще з 1932-34 рр., і, ясна річ, в угоду партії й урядові, точніше, в унісон советського панславізму. Але модифікація поглядів советської історіографії щодо оцінки слов'янофілства на цьому не спинилася. У жовтні 1946 року кандидат історич-

них наук Б.Д. Дацюк в своїй прилюдній лекції у Москві на тему "Демократичні традиції слов'янських народів", подав оцінку слов'янофільства, як ідеологічного руху. Поскільки стенограму лекції видано окремою брошурою видавництвом "Правда", погляди історика Дацюка можемо вважати, принаймні, за офіціоз совєтської історичної науки того часу. Дацюк не поділяє слов'янофільської теорії про саомбутність слов'янства, а Росії зокрема, вважаючи її за теорію, що разом з апологією самодержавства сприяла відволіканню росіян від участі в революційній боротьбі Заходу. Тому, в порівнянні з декабристами, членами "Товариства об'єднаних слов'ян", які висунули ідею "демократичного співробітництва слов'янських народів, слов'янофіли, з їх постійними ваганнями в бік царизму, робили значний крок назад" - резюмує Дацюк ^{153/}. Демократичний прапор декабристів, на думку Дацюка, підхопили Герцен, Чернишевський, Бєлінський та інші російські демократично-революціонери. Слов'янофілів залишено десь у таборі антидемократів-ретроградів і реакціонерів. Як бачимо, концепція Маркса діставала реванш, але частинний. У 1948 році доктор історичних наук профєсор Московського Університету С.А. Нікітін у статті "Слов'янські З'їзди 60-х і 70-х рр. XIX ст." піддав подібну оцінку слов'янофільства поважній критиці й модифікації. Історик Нікітін до аналогічних концепцій Дацюка підійшов з позицій недооцінки національних первнів, які лежали в основі слов'янофільства. Нікітін лишив у стороні погляди Маркса й Енгельса, на цей випадок непридатні, й керувався розгорненою теорією Леніна про національно-буржуазні революції під гаслом звільнення від фєвдальних відносин. У слов'янофільській теорії замкнення чи саомбутности народів слов'янського світу, Нікітін добачав не відхід від революційних рухів Заходу, як це думав Дацюк в унісон Маркса, але елемент підтримки національно-визвольних рухів слов'ян. З погляду проф. Нікітіна позиція історика Дацюка, це - свідоктво байдужого ставлення або, вірніше, ігнорування й недооцінювання національних змагань слов'янських народів. Тому Нікітін поставився негативно до теорій, негуючих національно-визвольні рухи, й твердив, що всі слов'янські комітети 60-х і 70-х років: московський, петербурзький, київський, одеський та інші, що були пород-

женням цілої слов'янофільської плеяди, "виявляли дійсну підтримку національно-визвольній боротьбі слов'ян" ^{154/}, стояли за розгром відсталого феодалізму Туреччини. Нікітін недвозначно поривав з Марксом і Енгельсом і старається удоводнювати свою тезу покликанням на Леніна, що сучасну слов'янофілам добу супроводжували:

"судороги буржуазного суспільства, яке звільнялося від різних видів феодалізму" і що "відмахнутися від масових національних рухів, відмовитися від підтримки прогресивного в них - значить на ділі піддатися націоналістичним забобонам".

Виходячи з позицій Леніна, Нікітін так визначає роль слов'янських комітетів:

"...об'єктивна їх роль, нехай скромна, але не позбавлена позитивних рис, представляє інтерес і з точки погляду історії російсько-слов'янських відносин" ^{155/}.

Нікітін розв'язав питання оцінки слов'янофільства в аспекті ленінської теорії про буржуазно-національні рухи в цілях звільнення від феодалістичного устрою і з цих позицій у нього слов'янофільство трактується, як виразно прогресивний фактор.

Ми помітили, що советська історична наука в питанні трактування слов'янофільства, як громадського руху й ідеології, не стояла на твердому ґрунті. Базуючись на догмі Маркса, советські науковці попадали в колізію з ученням Леніна й навпаки. Затиснута в узенькі рамки марксизму, не маючи свободи вийти за її межі, советська історіографія у галузі слов'янознавства часто трапляла в тяжкий стан, не знаючи, як розв'язати, невідомому в прокрустове підложжя марксизму, всю складність суспільних явищ. Ось два її, як здавалось більшовикам напочатку, вразливих положення: самотність Росії, що впливала з теорії общинного побуту, і протиставлення слов'янського Сходу цілому Заходові. Та советська історична наука, користуючись своєю методологією історичного матеріалізму, ніяк їх подолати не могла. Як відомо, до советська наука дала чотири основні теорії давнього суспільного устрою Руси. Це - теорія родового побуту /Ф.Еверс, С.М.Соловйов, К.Д.Кавелін, М.С. Грушевський/, теорія племінного побуту /Н.І. Костомарів/, теорія общинного побуту /К.С.Аксаков/ і тео-

рія задружньо-общинного характеру суспільного ладу /Ф.І.Леонтович/. Советська історіографія напочатку цілком ігнорувала як момент самотності слов'янського світу з його общиною, так і момент протиставлення слов'янського світу західньому.

У 1948 р., коли Советський Союз розгортав панславістично-політичний прапор, у 6 числі органу "Слов'яни" вміщено статтю проф. Сидорова: "Досягнення советської науки у вивченні історії слов'янських народів", в якій автор підсумовує:

"Лінія розвитку слов'ян ішла від первісно-родового устрою через общину, не до рабовласницького устрою, подібно Греції й Риму, а до феодалного, поминаючи рабовласницьку суспільну формацію. Цей висновок істориків СРСР - заявляє Сидоров - дістав підкріплення не тільки в працях археології Б.А. Рибаківа, П.Н. Третякова, М.І. Артамонова, але й візантиністів - акад. Ф.І. Успенського, проф. В.М. Левченка, А.В. Мішуліна, Б.Т. Горянова та інших 156/.

Констатація Сидорова знаменна тим, що слов'янофільську доктрину самотності слов'янського світу, яка спочивала на общині й протиставленні слов'янського світу Заходові, пересаджено цілком у советську науку як істориками-археологами, так і візантиністами. Сидоров проголосив, що слов'янський світ мав свій окремий історичний шлях розвитку, ґрунтовно відмінний від греко-римського, з якого виросла Європа. Таким чином, слов'янофільська доктрина, у своїй суті, знайшла схвалення і, навіть, наукове підтвердження у советській історичній науці.

Питання протиставлення слов'янського світу західньому, або інакше Сходу Заходові, останніх років у Советському Союзі набуло вельми високої актуальності. Належить пам'ятати, що у випадках протиставлення Сходу Заходові мова йде не про географічні терміни й виміри, а про якісну різницю психоетнічних і культурних первнів, що диференціюють історію людства.

У днях 3 - 4 жовтня 1950 року в Московському Інституті слов'янознавства відбувалася нарада советських і польських істориків, де в імені польської делегації основну доповідь зробила проф. Ж. Карманова. Вона доповідала про завдання польських істориків і представила їх так:

... "Показати вітчизняне народне коріння польської культури і її глибокі історичні зв'язки з культурою і історією російського, українського й білоруського народів, показати в усій конкретній історичній правді, що тепер існує лиш імперіялістичний "Захід" - постійне вогнище воєнної небезпеки й соціалістичний "Схід" - надія і опертя усіх пригнічених і експлуатованих - ось велике завдання, що стоїть перед нами ..." 157/.

Не знати, чи знайома Карманова з слов'янофільською доктриною протиставлення Сходу "гнилому Заходові", але вона в 1950 р. виразно активізувала слов'янофільську ідею протиставлення Сходу Заходові, чим заімпонувала "вождям советського панславізму", що в останні роки все більше і настирливіше відмежовуються від Заходу. Якщо міркування Карманової попали в большевицьку пресу і якщо на самій нараді вони були підтримані виступами інших істориків, значить ці міркування поділяла офіційна советська історична наука.

У всякому разі висновки проф. Сидорова щодо засвоєння советською історіографією ідеї протиставлення самотнього слов'янського світу західньому, були правдивим відображенням поглядів советської історичної науки. Та не можна бути певним, чи советська історіографія не змінить цього погляду. У 1952 році акад. Б. Д. Греков уже підважував "ідеалістичні слов'янофільські теорії про якусь особливу "самотність" історичного розвитку слов'янства" 158/.

Мало не щорічна зміна позицій і поглядів советських істориків на слов'янофільство обумовлюється політичними міркуваннями Кремлю. Політичний вітер керує советською наукою, яку відкрито покликано служити політичним інтересам державної бюрократії.

Тепер про оцінку советськими істориками панславізму. Ми уже знаємо, що класики марксизму відносились до панславізму як до великого зла. Відповідно до цього й советські історики-слов'янознавці першого періоду оцінювали панславізм як реакційну ідеологію. Ще в 1932 році акад. Державін, як провідний слов'янознавець, підійшов до панславізму як до руху, що насаджував ідеологію кріпосника-поміщика, а зацікавленість панславізмом вважав

за рівнозначне проявам расово-націоналістичних тенденцій реакційних станів і клас, а також рівнозначним гаслові мобілізації фашистських сил проти трудящих. 159/.

Аналогічного погляду дотримується і згадане повідомлення ТАСС-у від 10 травня 1940 року, що дало панславізові епітет: "наскрізь реакційної течії". Зазначене вище висловлення Сталіна уже за воєнних часів значно злагіднило ту першу глибоко негативну оцінку. Сталін нап'ятував лише "царський великодержавний панславізм", даючи, таким чином, можливість маневрувати прихильникам панславізму іншої формації, скажім не царського панславізму, не великодержавного, а федеративного, ліберального, демократичного з рівноправними засадами тощо. Звичайно, завдання в галузі слов'янознавства, визначені академіком Державіном в 1932 році, пізніше не надавались до реалізації. Слов'янська політика большевиків підказувала акад. Державіну неодмінно переглянути формулювані ним завдання, що він і зробив у новій статті: "Про завдання сучасного слов'янознавства" 160/ в 1947 році.

Говорячи про панславізм, Державін слідом за Сталіном, висловився рішуче негативно лише про великодержавний панславізм, замовчуючи дипломатично /не бажаючи ризикувати/ інші формації чи роди панславізму, крім великодержавного. Однак, проф. С. А. Нікітін в 1948 році уже відрізняє російських панславістів "з реакційного й ліберального таборів" 161/, ідентифікуючи реакційний панславізм з великодержавним, і виділяючи ліберальний панславізм як прогресивну течію. Зваживши значення, що його мав загальнослов'янський з'їзд 1867 р. в Москві, а потім Стромівська нарада 1868 року, у наслідок яких створено Слов'янський Комітет, проф. Нікітін стверджує, що цей "Слов'янський Комітет виступав як панславістська організація" 162/, однак з'їзд 1867 р. виконав роль фактора, що зближував слов'ян, а найголовніше:

"...сприяв зростові інтересів і симпатій до Росії серед слов'ян, поширенню серед них російської мови, літератури й науки ... У питанні визвольної ролі Росії щодо слов'ян виявилась повна однодушність" 163/.

Нікітін у цей спосіб підніс бодай частинно прогресивну роль деяких тодішніх "панславістів з ліберального табору". Він

недвозначно фіксує:

"Хоч панславісти /70-х років - наше/ й намагались об'єднати слов'ян, створити дійсну єдність на основах рівності, однак вони були не в силі", і що реакційний царський уряд не випадково, "не був ні солідарний, ні тотожний з панславістичними колами російської громадськості" 164/.

Відомий в Никитіну й реакційний великодержавний панславізм того часу. Насамперед, це ті, що на з'їзді 1867 р. прагнули до визнання російської мови загальнослов'янською 165/.

Звідси, за Никитіном існував великодержавний панславізм, засуджений Сталіном, але був і другий панславізм, про який Сталін змовчав, а Никитін схвалює - панславізм ліберального табору. Цікаво, що Никитін знаходить певний позитивний ефект у діяльності панславістів 60-х і 70-х років XIX ст. Пізніше панславісти в тому числі й кадети, на його думку, виродились в націоналістів, панславістична політика яких була і в оцінці Леніна реакційною, великодержавною, імперіялістичною 166/.

Чи можна думати, що подібне відкриття проф. Никитіна було випадковим ?

Його передмова до книги "Документи до історії слов'янознавства в Росії", видана за редакцією акад. Б.Д. Грекова 1948 року, переконує, що Никитін ту ж саму свою думку повторює більш обширно. Він вважає, що в російських академічних колах існували різні відтінки панславізму. Одна група вчених панславістів перебувала в тісному контакті з дворянськими громадськими організаціями, які творили Слов'янські Комітети на терені Росії. Це й була та до певної міри прогресивна група вчених панславістів. Але існувала й інша група вчених панславістів - реакційна, яка штовхала слов'янські народи в одну слов'янську державу під владою російського царя. Представниками цієї другої групи, на його думку, були: проф. В.І. Ламанський, А.С. Будилович, Т.Д. Флоринський. Їхній панславізм обернувся у панрусизм. До вказаної групи наближувались А.Ф. Гільфердінг, П.А. Кулаковський, І.С. Пальмов і інші 167/.

Отже, навіть, у трактуванні російського панславізму можна констатувати значне зм'якшення поглядів советської історіогра-

Фії, у порівнянні з першим періодом, до половини тридцятих років. Причина й цього явища лежить знову таки в панславістичному курсі, що його вибрали більшовики для своєї зовнішньої політики у зв'язку з другою світовою війною.

Тепер звернімося до знайомого уже нам питання - оцінки советської історіографією такої, пов'язаної з слов'янським комплексом, події, як російсько-турецька війна 1877-78 рр.

Советська історична наука початкового періоду не визнавала визвольницької ролі Росії та її громадськості у відношенні слов'ян Балканів, і момент наявності спільних російсько-слов'янських інтересів на Балканах послідовно відкидалося, як віджилий сантимент, досоветської науки. Школа Покровського все аргументувала відчуженість і різницю інтересів між слов'янами й Росією. Та в часі другої світової війни наука змінила фронт. Уже в плані Слов'янської Комісії, створеної при Президії Академії Наук СРСР, зауважуємо тематику, що свідчить про цілком протилежний напрям. А відповідно до планування почали появлятися і праці, що, правда, ще обережно формулювали нові думки. До однієї з таких належить і стаття Едуарда Бенеша на тему "Револьюційна приязнь вільних слов'янських народів" 168/.

Торкнувшись слов'янської проблеми з часів російсько-турецької війни, Бенеш ще підкреслив своє негативне ставлення до теорій, які висувають Росію на роль визволительки слов'ян, але він темпераментно пропаґандував ідею приязні слов'ян, проповідуючи так звану революційну приязнь.

Та ось історик В.І. Пічета в 1944 році вже пише сміливіше і виразно протилежно тому, що школа Покровського фіксувала про російсько-сербські стосунки.

"З найбільшим співчуттям поставилась російська передова громадськість до героїчної боротьби сербського народу за свободу й незалежність ... Під час сербсько-турецької війни 1876 р. до армії слов'ян прийшло з Росії коло трьох тисяч добровольців, які билися під командою генерала Черняєва. У наслідок війни 1877-78 рр. за Сан-Стефанським договором Сербія і Чорногорія були визнані незалежними державами, Болгарія - васальним князівством, а Боснія і Герцеговіна - автономними областями" 169/.

У цій праці слов"янські рухи 1877-78 рр. названо визвольними, підкреслено визвольну роль Росії супроти слов"ян Балканів, а також приятні почуття російської громадськості й сербів.

Цікаво зазначити, що такої рішуче зворотної лінії в оцінці слов"янського комплексу часів російсько-турецької війни, у знайомому нам підручнику для 9-ої класи середньої школи, за редакцією Панкратової 1944 року видання, ще не відчувалося. Його позиція непевна, половинчата. Про підготовчий період російсько-турецької війни згаданий підручник подає таке:

"...не відважившись почати війну з Туреччиною, царський уряд вирішив натроюдити на неї Сербію і Чорногорію, які влітку 1876 року оголосили війну Туреччині. У Росії почалась кампанія проти Туреччини за допомогу "братам-слов"янам". Хоч царський уряд офіційно не оголошував війни Туреччині, у Росії організовано "Слов"янський Комітет, який розпочав вербування добровольців для участі в війні проти Туреччини" 170/

Як видно, цитований підручник ще не зірвав із старою школою Покровського, слова: "братам-слов"янам" брав у лапки, але деякий відступ від її концепції зробив, хоч і не засвоїв ідей, реклямованих Академією Наук через історика Пічету. Можливо це пояснюється тим, що підручник писався значно раніше, до 1944 року. А завдання історичної науки в галузі слов"янознавства все яскравіше окреслювалися. У праці кандидата історичних наук Б.Д. Дацюка, видрукованій в 1946 році, виразно форсується опінію :

"На Балкани прямували представники різних шарів російського суспільства - студенти, літератори, лікарі, офіцери, ремісники, селяни; багато з них віддали життя у боротьбі за свободу своїх братів ... Війна 1877-78 років була об'єктивно скерована проти турецького гніту, що визначав фєвдальну відсталість Балканів. Саме ця прогресивна її сторінка й викликала до неї симпатії усіх слов"ян Балканів і в першу чергу самих болгар. У висліді війни Росія домоглася створення незалежної болгарської держави" 171/.

Таким чином, советська історична наука в оцінці подій періоду російсько-турецької війни збагатилась на ще одну, досить ясну й чітку характеристику. Слідом за Пічетою і історик Дацюк добачив прогресивну визвольну роль Росії супроти слов"ян Балка-

нів, як і прогресивну сторінку в слов'янських рухах того часу.

Але приходить ювілейний 1948 рік. Болгарія відзначає 70-річчя звільнення її від турецької залежності. Виступає Василій Коларов і нап'ятовує істориків, що визнають так звані "поступові" теорії, які, вияснюючи значення російсько-турецької війни й звільнення Болгарії, керуються тезою, що "Росія у ту добу була абсолютною монархією і доглядачем старого порядку в Європі, а західноєвропейські держави - Англія і Франція, навіть, Австро-Угорщина й Німеччина були більш передовими в соціально-політичному відношенні, і в них розгортались тодішній робітничий і соціалістичний рухи" 172/.

Не трудно догадатись, що Коларов - керівний комуніст Болгарії, у даному випадку накинувся на концепцію Маркса й Енгельса, Покровського й деяких болгарських істориків.

"Але ці лжеісторики - продовжував інспірований з Москви Коларов - занедбують той очевидний факт, що царська Росія, прагнучи до Царгороду, незалежно від цілей, які собі ставив російський уряд, з об'єктивної точки погляду діяла революційно у відношенні Оттоманської імперії, яка розкладалась, і фактично Росія була союзницею повсталих проти турецького рабства балканських народів тоді, коли ліберальна Англія чи напівфевдална Австро-Угорщина, своїми прагненнями до територіальних зав'язань, скріплювали гнилий азіатський порядок в Європейській Туреччині й перешкоджували визвольній боротьбі балканських народів. Історична істина завжди конкретна й у нашому випадку вона полягала в тім, що східня політика царської Росії об'єктивно рухалась по лінії прогресивного розвитку Близького Сходу в той час, як східня політика європейських держав була просякнена консервативним духом, вона прагнула зберегти гнилу Оттоманську імперію повністю і була ворожою у відношенні збуджених життєздатних і поступових балканських націй" 173/.

Цей погляд одного з політичних діячів Балканів давав недвозначний напрям науковій продукції советських і сателітських істориків. Такі поняття виправдували не тільки російську агресію у сторону Туреччини в минулому, але й у сучасному. У цьому лежить політично-науковий сенс виступу Коларова. Ця оцінка визвольної ролі Росії лишила далеко поза собою опінії істориків Пічети й Дацюка.

Одначе, на цьому трактування визвольної ролі Росії у часі російсько-турецької війни не спинилась. Професор Московського Університету С.А. Нікітін торкнувшись нашої теми, 1948 року писав:

"На цілому відрізку часу, що попереджав війну 1877-78 рр. і в часі війни, уряд і комітети займали свої особливі позиції. Якщо уряд у 1875-6 рр. шукав шляхів до спільного з державами - союзницями й іншими державами розв'язання питання через надання автономії повсталим турецьким провінціям і переведення у них реформ, слов'янські комітети прагнули до остаточного розв'язання східного питання, до знищення Туреччини й звільнення слов'ян" 174/.

Поза всяким сумнівом, ця оцінка проф. Нікітіна, хоч і висловлена в менш яскравих тонах, своїм змістом йде далше ніж Коларова. Справа в тому, що Коларов дав оцінку лиш з об'єктивної точки погляду. Проф. Нікітін акцентує, що не тільки російська громадськість через слов'янські комітети, але й царський уряд з суб'єктивних інтересів "шукав шляхів до ... розв'язання питання через надання автономії повсталим турецьким провінціям і переведення в них реформ" ...

Таким чином, проф. Нікітін, по суті, виправдує царський уряд, а не лише російську громадськість, і в суб'єктивних визвольних замірах до балканських слов'ян.

Отже, мусимо підкреслити, що советський історик трактуючи цей конкретний історичний факт цілковито перейняв оцінку до-советської дворянсько-буржуазної історичної науки.

Проф. Сидоров, підсумовуючи досяги советської науки у вивченні історії слов'янських народів, дав, у справі слов'янської політики царського уряду на Балканах у часи турецько-балканської війни, деякий відбій, у порівнянні з трактуванням проф. Нікітіна. Він тільки твердив, що "царський уряд не зміг послідовно підтримувати рухи слов'янських народів за державну незалежність" 175/, впроваджуючи тим самим думку, що царський уряд Росії у цей період підтримував змагання слов'ян за державну незалежність, тільки неослідово. Та інакше мислив проф. Сидоров про російський народ, який на його думку, сприяв звільненню слов'ян від турецького ярма " на протязі XIX ст. 176/.

Два роки пізніше проф. Нікітін, даючи рецензію на "Коротку історію Болгарії" авторства Хр. Гандева, скритикував працю за замазування реакційної антислов'янської політики Англії і Австро-Венгрії:

"В історії болгарського національного руху, в історії болгарського відродження автор перше місце відводить впливам Західної Європи й тільки після неї він згадує про впливи росіян, такою постановою питання автор спотворює історію країни, бо автор ігнорує ті обставини, що російські впливи в Болгарії були явищем постійним, які діяли в умовах турецького ярма" 177/.

У дальнішому викладі рецензії Нікітін особливо розгнівався на автора за використання, як позитивного фактору, впливів на болгар програми Вільсона, з якою автор пов'язав Владайське повстання, "спотворивши тим самим до невпізнання дійсний хід подій" 178/, кінчає Нікітін.

Увесь зміст рецензії проф. Нікітіна показує, що останній лишається на позиціях визнання за царською Росією її визвольної ролі у відношенні до слов'ян, іншими словами проф. Нікітін бере в оборону російську панславистичну політику часів російсько-турецької кампанії, хоч прямо до цього й не признається.

Погляд Нікітіна - провідного професора в історичній науці не був думкою "кустаря-одинака". Історик П.К. Фортунатов у 1950 році видав працю: "Війна 1877-78 рр. і звільнення Болгарії". У цій книзі автор засвоїв концепцію проф. Нікітіна, аргументуючи думку, що російсько-турецька війна наочно підтвердила спільність інтересів слов'ян Балканів і "великого російського народу" та що Англія і німецькі держави виявили себе, як "найзліші вороги слов'янських народів", подрібнивши Болгарію та затримавши з'єднання сербського народу. Рецензент книги Фортунатова Л. Валєв, в унісон думок Фортунатова, назвав свою статтю: "Славна сторінка з історії російсько-болгарської приязні" 179/, що вже вказує на схвалення концепцій проф. Нікітіна в советській історичній науці. Сам Л. Валєв з ентузіазмом підхопив мотиви Нікітіна на свій лад: "Російський нарід, його армія, були надхнені в цій війні шляхетними й справедливими цілями звільнення бол-

гарського народу від многовікового жорстокого турецького рабства. Бойові акції російських вояків, що самовіддано боролись в ім'я звільнення Болгарії з турецького ярма, свідчать переконливіше, ніж пишномовні тиради словоохочих російських лібералів і слов'янофілів, про відношення російського народу до проблеми звільнення слов'янських народів Балкан " 180/.

Не будемо зупинятись на аргументації рецензента. Для нас важливіший його висновок: "у російсько-турецьку війну росіяни Болгарію "звільнили раз, а Совети - вдруге. Вічна приязнь не-порушна" 181/.

Таким чином, советські історики, визнавши давній постулат досоветської історіографії про визвольну роль Росії на Балканах у російсько-турецьку війну, пройшли закінчений шлях заперечення самих себе. Трагізм советської історіографії, як бачимо, й полягає у тому, що вона змушена служити советській політиці.

Після засвоєння панслависького курсу політики советська історична наука зревівувала своє негативне відношення до Празького Конгресу 1848 р. 1943 року, як уже советський уряд набирав розгону в слов'янській політиці, появилася друком стаття голови державної чехословацької ради Прокопа Макса на тему "Слов'янські з'їзди і мітинги". Про Празький Конгрес Макс писав:

"На з'їзді були приявними делегати Чехії, Моравії, Словакії, поляки, русини, югослави й Бакунін, разом 350 делегатів. Маніфест з'їзду домагався перетворення Австрійської імперії у союз рівноправних народів, за умов збереження, розуміється, єдності монархії".

Крім того, автор одночасно підкреслив і негативне відношення конгресу до "російського абсолютистичного централізму" 182/.

У цій характеристиці уже помічаємо цілком нові нотки, яких свого часу не було в акад. Державіна. Тут підкреслено прогресивність маніфесту Конгресу, на яку складалися вимоги рівноправності для усіх народів Австрії і перетворення австрійської монархії у якусь федерацію /союз/ рівноправних народів. Тут уже не згадувалося про виключну реакційність і контрреволюційність Празького Конгресу. Отже, маємо підставу констатувати досить солідну модифікацію поглядів і в цьому питанні.

У 1946 році советська історична наука дала новий приклад оцінки Празького Конгресу. Історик Дацюк уже розглядав Конгрес, як один з виявів національного руху слов'ян, а Я.Коллара ідею про співпрацю слов'янських народів, "ідею слов'янської взаємності", яку раніше засуджували академік Державін і школа Покровського, трактував як засіб і символ боротьби. Дацюк цитував, навіть, Коллара :

"Соединимся ж все мы без изъятия:
Серб, русский, чех, болгар, поляк.
Забудем все, что было, будем братья,
И дрогнет супротивный враг".

У часі скликання Празького Конгресу у Франкфурті засідав німецький сойм, про що історик Дацюк пише:

"...цілком виразна програма пангерманізму загрожувала поглинути малі слов'янські народи. Слов'янський Конгрес, що притяг до себе всезагальну увагу, був як би першою відповіддю слов'ян на знову піднесену хвилю германізму" 183/.

Невільно впадає у вічі, що коли Державін в основу оцінки Конгресу висунув класову суть Франкфуртського сойму й Слов'янського Конгресу, то Дацюк говорить про них в аспекті національному, на думку Державіна сойм представляв революцію і прогрес, а Слов'янський Конгрес - контрреволюцію і реакцію, то Дацюк у соймі добачив чергову хвилю реакційного пангерманізму, а в Слов'янському Конгресі - революційний національний рух.

"Кожен рядок маніфесту /Слов'янського Конгресу - наше/ дике пошаною до прав усіх народів. У цьому сенсі вони /рядки - наше/ вдало контрастують з тими шовіністичними промовами, які одночасно звучали з трибун Франкфуртського сойму" - пише автор 184/.

"Ми слов'яни відкидаємо всі привелеї й прерогативи, також як і всякі політичні різниці між окремими класами, ми вимагаємо рівності перед законом для всіх без винятку, однакових прав і обов'язків для всіх" - схвалюючи, наводить автор текст маніфесту 185/.

- пише Дацюк, цілковито зірвавши з легендою Маркса й Енгельса.

"Маніфест домагався справедливості у відношенні всього слов'янства й у відношенні кожної його гілочки зокрема. Конгрес не зміг завершити своєї діяльнос-

ти. Барикадні бої у Празі, що розгорнулися між повстанцями й урядовим військом буквально під вікнами залі, де засідав конгрес, змусили його перервати роботу" - закінчує історик Дацюк 186/.

Створюється враження, що Дацюк начебто спеціально мав за ціль пункт за пунктом відкинути довоєнні твердження акад. Державіна, настільки їх думки протилежні. Контрастні положення Дацюка просто вражають.

Очевидно не дарма, вміщуючи свою статтю "Про завдання сучасного слов'янознавства" акад. Державін у 1947 р. мусів віднести до числа невідкладних завдань проблему вивчення революції 1848 р. у слов'янських країнах, оскільки вона, на його думку, "хоч успішно просунена наперед, та все не остаточно досліджена" .

В учених записках Інституту Слов'янознавства при Академії Наук СРСР за 1949 рік появилася праця І.І. Удальцова на тему: "З історії слов'янського з'їзду в Празі в 1848 році".

Удальцов загострив увагу на прагненні з'їзду досягнути повної рівноправності для всіх народів імперії на основі конституції 187/. У цьому пункті Удальцов стояв на позиціях Дацюка, але висунув і свій коментар. Поперше, з'їзд, на його думку, не виявив і сліду панславізму, сепаратизму й панрусизму. Подруге, з'їзд відбивав інтереси молодшої слов'янської буржуазії проти панування німецько-угорської буржуазії. Потретє, Удальцов, крім національних, звернув увагу ще й на соціальні фактори, які визначали обличчя і вагу празького з'їзду. Він твердив, що з'їзд провадився в умовах зростання задоволення слов'янських "низів" - селянства й пролетаріату - шовіністичною політикою буржуазії й дворянства панівних у імперії націй. На з'їзді були й представники слов'ян, що висунули, крім національних і соціальні питання, поскільки одним з головних завдань європейського революційного руху було знищення реакційної імперії Габсбургів" 188/.

Не ставлячи перед собою мети зупинитися на правдивості тієї чи іншої концепції, ми підкреслюємо лише оригінальні особливості концепції Удальцова, особливості, що зв'язують національні й соціальні фактори, які супроводжували й рухали Слов'янський Кон-

грес. Не трудно помітити, що Удальцов не спалив мостів, що ведуть до Маркса й Енгельса, як це зробив Дацюк. Удальцов своєю комбінованою концепцією ще платив певну данину основоположникам марксизму, але вніс і багато нюансів, які не гармонізують з їх трактуванням Празького Конгресу 1848 р.

У всякому разі маємо право констатувати, що советська історична наука й в цьому питанні, залежно від вимог політики, зрєвізувала свою власну позицію довоєнних часів, відступивши від проголошених тоді принципів. Маємо ще один доказ трагічного положення советського слов'янознавця-історика, що перебуває в стані невільника.

Яскравим свідощтвом пристосування советського вченого до вимог політики взагалі й служіння советської науки слов'янознавства слов'янському курсові советської політики зокрема - праці знаного історика Пічєти про діяльність Юрія Крижанича. У 1914 році Пічєта активно заперечував старим дослідникам, що помічали в діяльності Крижанича прояви панславістичних ідей. Пічєта висував тоді на першій плян католицьку місію Крижанича серед православних слов'ян.

... "Не любов до слов'янства й не панславістичні намагання тягли Крижанича до Москви, а бажання послужити на славу Бога й католицької церкви. Слов'янські почуття і настрої Крижанича прикривали собою правдиві його ідеї, в ім'я яких він зніс стільки страждань і різного роду неприємностей" 189/.

ось тодішня позиція Пічєти. Проаналізувавши історичні дані й діяльність Крижанича. Пічєта прийшов був тоді до висновку, що Крижанич і засланий був за його католицькі переконання.

"Можна було б повірити його гарячій проповіді панславізму, як би в попередній літературній діяльності були будь-які натяки на це; раз їх нема, раз Крижанич протягом усього часу захоплений тільки місіонерськими мріями, то й щирість його панславізму має бути запідозрена." 190/ - думав Пічєта в 1914 році.

За советської влади, коли було заборонено будь-що пояснювати релігійними міркуваннями й коли модою стало висувати панславістичні фактори, Пічєта переглянув свою працю і дав їй навітлення в аспекті панславістичної советської політики. Раніше Пічє-

та не помічав, а в 1947 році підкреслює такі обставини:

"Взявшись за спробу створити свою всеслов'янську мову, Крижанич назвав її "російською", оскільки Русь є коренем слов'янства " 191/,

аргументуючи це положення цитатою Крижанича:

"Всім єдиноплеменним народам руський народ - глава, руська земля галузка, плід слов'янської, а слов'янська, чеська, ляхська галузка - галузі руської мови" 192/.

Пічета називає Крижанича першим істориком антинорманістом, на доказ чого наводить його теорію етногенези слов'ян - теорію автохонності слов'ян, що від віку жили на східноєвропейській рівнині, а звідти розселились. Пічета не випадково нагадує про думку Крижанича, що "без допомоги Руської держави слов'яни не можуть відродитися ..." і резюмує, що Крижанич саме в цьому бачив "історичну місію Руської держави у відношенні до слов'янських народів" 193/. Нема чого доводити, що Пічеті ходило про те, щоб не розійтися з панславістичним курсом советської слов'янської політики.

Далі Пічета пише:

"Окремі дослідники /В.Пічета і С.Бахрушин/ вважали Юрія Крижанича за попередника "просвітнього абсолютизму". Треба однак відмовитися від подібної оцінки його політико-теоретичних поглядів ... Реформована Руська держава звільняється від "крушости" і навірена до "совершену самовладству" зможе виконати свою історичну місію серед слов'янства - піднести його культуру, зберегти мову й цим сприяти національному збудженню слов'ян. По суті, до цього й зводиться практично вся слов'янська програма Крижанича. Юрій Крижанич був прихильником слов'янської взаємності, зближення слов'ян для боротьби проти чужовладства, але в той же час кожен слов'янський нарід повинен був лишатись культурно й політично самостійним ... Юрій Крижанич найбільший політичний мислитель свого часу, що глибоко застановлявся над історією людства взагалі і слов'янських народів зокрема 194/ ... "Юрій Крижанич вірний син слов'янства. Не як "скиталець і бродяга" він прийшов у російську землю, а як син великої сім'ї до слов'янських братів" 195/ - закінчує Пічета в унісон вимогам політики.

Чи потрібні більш серйозні докази, що советський слов'янознавець на слов'янській землі дійсно являється не тільки духовим

"скитальцем і бродягою" - без лапок, але й духовим в'язнем. Остання оцінка діяльності Крижанича, яку подав Пічета в 1947 році, це - лише виконання замовлення більшовиків, що провадили панславістичний курс політики, а ніяке нове наукове відкриття. Видатний советський історик, під тиском вимог політики, визнав те, що раніше заперечував.

Маємо можливість простежити в такому ж порядку службовий і залежний стан советського слов'янознавства від політики, а рівнож модифікацію позицій советської історіографії і в таких питаннях, як Кримська кампанія, Празький З'їзд 1908 року, балканські війни 1912-13 років, та навряд чи це потрібне, оскільки в усіх цих подіях ми змушені будемо фіксувати уже знайоме явище: початкове заперечення советської історичної науки цілого слов'янського комплексу, як ніби чужого марксістській науці, а пізніше, з половини 30-х років, а особливо в воєнні й повоєнні роки, занадто пристрасний інтерес до нього. У всіх цих випадках зазначена модифікація, це - наслідок тієї ж самої причини: зміни курсу советського уряду в зовнішній політиці й переростання її у російський великодержавний панславізм-панрусизм.

Тепер дещо зупинимось на загальних увагах з приводу советської слов'янознавчої проблематики. Советська історіографія до кінця 30-х років майже не цікавилася питанням етногенези слов'ян. Її основний лейтмотив був: класова суть історичних явищ, фактів і подій. Служіння цьому завданню наклало свій яскравий відбиток на весь зміст праць советських слов'янознавців. До того ж і коло слов'янознавців було дуже вузьке. Але з кінцем 30-х років, з відомої уже нам причини, справа слов'янознавства набула іншої ваги. Слов'янська політика влади продикутвала советському слов'янознавству нові завдання: піднести значення і вагу слов'янського світу в загальній культурі людства. Звідси, питання етногенези слов'ян, що виявляє роль слов'ян у історичній проєкції, набуло може найбільшої актуальності. Дослідчі праці в ділянці етногенези слов'ян дали можливість прийти до висновків, що історичне минуле слов'янства, або інакше, початок слов'янства

треба шукати не в першому тисячолітті нашої ери, а багато глибше, у другому, а може й у третьому тисячолітті до Різдва Христового. Подібною констатацією советське слов'янознавство змагає досягти основного: історичної переваги слов'янського світу перед германським /Третьяков/.

Відповідно до цього були переглянені й питання поселення і розселення східних слов'ян. Советські слов'янознавці вважали, що слов'яни на своїй території від Дону до Дунаю, Ельби й Прибалтики не зайди, а одвічні автохтони. Крім того, советські історики в останні роки відкидають важливішу роль готських держав у Східній Європі. Советські дослідники /Рибаков, Державін/ стверджують, що основним заняттям слов'ян було рільництво та плекання худоби, а зовсім не полювання, що й ставлять в основу наукової теорії про слов'янський пріоритет над германо-норманами. Крім цього ж, ряд наукових праць доводить, що слов'яни перед IX сторіччям уже пережили родовий устрій і жили великими родинами, що входили до складу територіальної общини. Наявність цих тверджень, дуже часто гіпотетичних, допомагає советській історіографії відкинути теорію покликання варягів у час творення Русі як держави. За твердженнями Державіна, нормани, через свою відсталість, не могли створити жадної нової культури, не могли вплинути на спосіб виробництва, на соціальні відносини: змешка аматорів грабіжницьких наскоків, притягнених багатством Києва "вросла в давню стійку придніпрянську культуру й дуже швидко розчинилася у ній" 196/.

Саму теорію покликання варягів Державін вважає за недобро-якісний міт, створений норманістами 197/. Державін пропонує історію Київської Русі починати не з Рюрика й Олега, а з Божа й Межамира, з перших походів на Візантію в VI сторіччі. Заслуговує уваги гіпотеза /інакше її назвати трудно/ Державіна, що первісний давньослов'янський рід належить розглядати, як родинно-родову общину, засновану спочатку на кровному спорідненні, що з бігом часу переростала в територіальну сусідську общину або общину - марку 198/.

До цілого комплексу згаданих теорій треба відноситись обережно й критично, бо це не вислід довголітніх об'єктивних дослід-

жень, науково ґрунтовно перевірених, лише результат плянової, продиктованої не інтересами об'єктивної науки, а приматом со-
ветської політики. Ніхто інший, а сам акад.Державін у порядку
кампанії до числа найважливіших завдань советського слов"яно-
знавства зарахував боротьбу з німецькою історіографією, яка
пробувала, за висловлєнням академіка, "створити фальшиву карти-
ну історичного розвитку слов"янських народів, показати слов"ян-
ство як нижчу расу й, таким чином, виправдати свої плани загар-
бання слов"янських земель /незрозуміло, правда, чому це плани
загарбання творить історіографія, а не хто інший - наше/, при-
рікаючи поселені тут народи на знищення та невільництво" 199/.

Акад. Державін не забув підкреслити, що "в працях деяких
англійських, французьких і американських вчених висловлюється
думку про "духову неповноцінність" слов"ян, про те, що тільки
в тих слов"янських країнах, які йшли на поведі Заходу, існує
більш-менш висока культура" 200/. Закінчує Державін огляд зав-
дань советського слов"янознавства закликом, що нагадує радше
заклик генерала ворожої армії, ніж мирно настроєного вченого:

"Треба скінчити з залишками ганебного холопства
й запобігання перед буржуазною культурою і наукою За-
ходу. Імперіялісти пробують захитати віру у власні
сили слов"янських народів і в фіктивній культурній
перевазі бачать засіб обезброїти народи в обличчі
агресора" 201/.

Рецензію на праці чеського президента Масарика А. Белявсь-
ка в аналогічних тонах пише підголосним заголовком "Фальсифі-
кація - отруйна зброя буржуазії", де про Масарика сказано, що
він запобігав перед Заходом, чим принижував вагу російської
культури, що мовою рецензента звучало:

"приниження слов"янської культури в цілому й
возвеличення шкідливих впливів буржуазної культури
Англії й Франції" 202/.

Рецензія атакує Масарика за замовчування критики, з якою висту-
пав Н.Г. Чернишевський "проти прудонів, кантів, мальтусів". Маса-
рика нагороджено епітетами : "буржуазно-ліберальний реформіст,
тісно пов"язаний з старим світом капіталізму", "ворог революцій-
но-демократичних традицій не тільки російського, але й власного

народу", "шкідник чеської культури й науки" 203/.

Видана в 1948 році праця Верещицького "Історія Польщі в 1864-1918 рр. зазнала вилучення з книжкового обігу. Причина: ніби войовничий дух націоналізму. На з'їзді польських істориків у Вроцлаві, що відбувся восени 1948 р., більшовики виявили "групу вчених куркульської і націоналістичної ідеології" 204/. Аналогічні операції очищення істориків прокотилися хвилиною по всіх слов'янських сателітських країнах. Командне становище московських слов'янознавців супроти безправного положення вчених слов'янських країн відчулося всюди.

Вважаємо за потрібне зупинитися на тій виключній увазі, яку непереставало віддає союзна слов'янознавча історіографія в останні роки приязні й спорідненню слов'янських народів з Росією. Послухати тільки. "Іван Франко - полум'яний патріот, борець за воз'єднання українського народу, поборник тісної приязні зі старшим російським братом ... Ідея живого зв'язку українців з великим російським народом була панівною у всій поезії Франка. Вона проймає всю його публіцистичну й наукову діяльність. Він вірить у російський нарід, він бачить у ньому силу, яка має звільнити слов'янство:

"Вийшла в поле руська сила
Не щоб брата задушила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати,
Що живим труну нам тешуть" 205/.

Кому не відомо, що Франко - автор галицького гімну "Не пора, не пора москалеві й ляхові служити" під словами "руська сила" розумів українську силу. І не зважаючи на це, слов'янознавчі сторінки виповнювались спробами очевидного знування над історичною дійсністю. Тема приязні та споріднення слов'янських народів з Росією до другої світової війни в союській історіографії рішуче негувалась і вважалась за еритичну. Починаючи з першого Всеслов'янського мітингу в Москві, ця тема в союському слов'яно-

знавстві стала основною ідеєю всіх слов"янознавчих праць. Цій ідеї були підпорядковані всі історичні дослідження вчених слов"янських країн. Вважалися дуже цінними праці, які впроваджують у свідомість слов"ян ідею співпраці під егідою Росії. У цьому моменті саме й виявляється застосування советського панславизму на практиці.

У Варшаві в 1946 році друкується польською мовою праця Г.Батовського на тему "Слов"янська співпраця". Як же зареагувала на неї советська критика?

"Не можуть задовольнити читача міркування автора про советсько-польські відносини. Пан Батовський визнав - пише рецензент С.Ростов - що після жовтневої революції були створені всі передумови для встановлення добросусідських відносин", але він додає, що "на жаль керівники не стояли на висоті цього великого моменту. До польсько-советського взаєморозуміння ні тоді, ні впродовж наступних 22 років не дійшло" 206/.

Розгніваний за це рецензент повчає:

"Автор книги, втративши почуття міри й часу, ідеалізує, вихвалює далеке минуле. Звертаючись до доби Ягеллонів, він каже, що "вона була найблискучішим періодом реалізації ідей слов"янських зв"язків чи стоваришення". Проте, добре відомо, що найбільш блискучий період в історії слов"янських взаємин відноситься до нашого часу, коли вільні слов"янські народи співпрацюють, як рівний з рівним. Їх відносинам чуже прагнення нав"язувати волю одного народу іншим" 207/. - твердить советський рецензент, не помічаючи, як він сам нав"язує волю іншому.

Проф.Бороздін, рецензуючи роботу Б.Дацюка "Москва - світоч слов"янства", дає приклад, як треба писати на тему слов"янської дружності:

"До Москви з кінця XIV сторіччя прямують виходці з слов"янських країн - вчені, духовенство, майстри, ремісники. У народніх сербських піснях оспівують Москву, як прибіжище, де рятуються від турків слов"янські "райа". У Болгарії створено зворушливу легенду про "дядо Івана", що прийде й спасе болгарський нарід ... Починаючи з XVI сторіччя, Москва намагається давати матеріальну й культурно-освітню допомогу болгарам і сербам ... Московські книги ввозили до Болгарії ... Польський хроніст Стрийковський походження слов"ян

зв'язує з Москвою. Подібні висловлення ми знаходимо і у інших вчених, напр., у хорвата Ф. Вранчича, чехів Дубровського і Велеславана, празького проф. Іоанна Судетського ... За Петра I серби користувались у себе в країні московськими підручниками. Першим організатором шкіл був москвич Максим Суворов. На слов'янському з'їзді в Москві 1867 року серб доктор Політ заявив "Москва не є тільки мати Руси, вона настільки ж і мати сербської землі. Москва - мати всеслов'янська. Москва - ядро слов'янства".

Советські вчені рішуче відмежовуються від холопства й запобігання перед західноєвропейською наукою, яка, до речі сказати, нічого істотного не зробила для історії слов'ян^{208/} закінчує проф. Бороздін.

Дійсно ці тиради були лекцією для слов'янознавців, що цікавилися питанням дружності слов'янських народів з Москвою. Остання мала домінувати в питаннях слов'янських зв'язків і взаємності. Легко зрозуміти положення істориків слов'янських країн за умов повної гегемонії советської Москви. Для багатьох з них було нелегко збагнути ребус: як примирити свободу слов'янських народів і приязнь їх з Москвою, під верховодством тієї ж Москви. Мимоволі закони асоціації викликають спогади про "Послання до сербів з Москви" 1860 року, підписане Хомяковим й іншими слов'янофілами. У той час воно викликало обурення західних слов'ян. Мовляв, Москва набирає тону навчителя, та це ж найчистіший панславізм, гегемонія росіян над іншими, порушення племенних індивідуальностей і такі інші нарікання збудило Послання^{209/}. Наскільки советська гегемонія за умов дійсної влади Москви над слов'янськими народами конкретніша й безоглядніша, говорити не доводиться. Та все ж об'єктивні слов'янські вчені ще не рвали з традиціями правди й описували дійсність, якою вона була. Ось наприклад, Н. Дилевський - автор праці "Рильський монастир і Росія в XVI і XVII віках" - писав:

"Не підлягає найменшому сумніву, що впродовж цілого сторіччя /II полов. XVI і I полов. XV ст./ російська письменність перебувала під дуже сильним впливом болгарської письменности, зрештою цілком підпорядкувавшись їй" ^{210/}.

Подібні твердження цілковито йшли всупереч російсько-московському панславістичному курсові й розцінювались, як неприпустима єретичність. Російська легенда за тим курсом мала рішуче переважати в усьому, і відступати від неї - значить допуститися гріха перед історією - ось основний лейтмотив советського слов'янознавства останнього періоду.

Ніби директивна інструкція вийшла в світ праця члена-кореспондента Академії Наук СРСР М.Н. Тихомірова під назвою "Історичні зв'язки російського народу з південними слов'янами з давніших часів до половини XVII віку". За цією працею виробництво коштовних виробів церковної утварі - посудів, плащаниць, воздужів, дорогих оправ книжних мало в Росії широке розповсюдження, тоді як у пригноблених балканських країнах такі речі можна було виробляти хіба тільки таємно.

"Справа майбутнього виявити, які старовинні мистецькі речі в музеях балканських земель є виробами місцевих майстрів, а які з них привезено з Росії просто як речі, придбані на московських ринках. Скільки "московських" предметів певно виявиться досить значною і змусить глибше й по-новому розглянути питання зв'язків південнослов'янських країн з Росією" - мріяв Тихоміров. "Уже з першої половини XVII ст. слідом за московськими друкованими виданнями в південнослов'янські країни пливли книги з України. Архимандрит Київсько-Печерської Лаври Петро Могила - продовжує автор - подарував в Лепавинський монастир друковану "Євангелію Учителю". Митрофан Денисович Мартіанович дав в Хиландарський монастир на Афоні книгу бесід Іоана Золотоустого київського друку 1624 р. Друковану київську книгу 1631 р. до того ж монастиря привіз владика Мардарій з Києва тощо" 211/ - закінчує Тихоміров.

Автор не вияснив тільки, що тодішній Київ жадного відношення до Москви не мав, бо становив культурне вогнище іншої держави. Ось такими й подібними аргументами, мало переконливого характеру, Тихоміров скріплює історичні зв'язки південних слов'ян з російською Москвою ще з найдавніших часів.

Найінтересніше те, що теоретичне уґрунтування легенди про культурну перевагу російської культури советські історики брали знову таки у Маркса, який запевняв, що "панування Росії відіграє цивілізаторську роль для Чорного й Каспійського морів, центральної Азії для башкир і татар".

Керуючись цією тезою, більшовики опрацювали концепцію, що прикривала й виправдувала всі завоювання Росії, концепцію, за якою племена й народи країн, приєднаних до Росії, з'єднали своє буття з буттям російського народу, зазнавши, таким чином, благодійних впливів передової російської культури, за що повинні бути тільки вдячні. За цією концепцією національно-визвольні рухи підбитих народів, що їх використовували фєвдально-клерикальні й буржуазно-націоналістичні групи проти самих повсталих мас, набули в силу голого факту приєднання до Росії, нову передову революційно-демократичну, згодом марксистську ідеологію, влилися у загальний потік російського визвольного руху, очолюваного робітничою класою. Ось концепція, призначення якої - виправдати всі завоювання Росії та заспокоїти всі народи, уже підбиті Москвою і народи, які ще будуть підбиті. Про цинізм цієї концепції говорити не потребуємо. Важне те, що за допомогою такої концепції можуть бути виправдані й усі майбутні завоювання Советського Союзу, бо вони "по цивілізаторськи" вплинуть на загарбані народи.

У повоєнні роки на фронті советської історичної науки створилась атмосфера гарячки навколо проблеми історичних зв'язків російського народу з слов'янами. Проф. Н.М. Тіхоміров надрукував вище цитовану працю, присвячену історичним зв'язкам російського народу з південними слов'янами. Член-кореспондент Академії Наук СРСР С.К. Богоявленський випустив цілу низку статей про російсько-сербські й російсько-чорногорські стосунки в XVII - XVIII сторіччях. Проф. С.А. Нікітін дав працю "Російське суспільство й питання балканської політики Росії в 1853-1876 рр.", а також про російську політику у відношенні балканських слов'ян в 50-60 рр. XIX ст., цитовану нами. І.А. Кленов досліджував російсько-сербські стосунки у XVIII ст. і утворення сербських колоній у Росії. У цих і безлічі інших працях червоною ниткою проходить думка про благодійно-визвольну роль Росії від найдавніших часів, про непорушну приязнь росіян з усіма слов'янами. Будь-який позитивний вплив Західного світу на судьбу слов'ян рішуче відкидали.

За приклад виявлення тієї червоної нитки може правити бо-
дай рецензія С.Нікольського на "Історію чеської літератури" Но-
вака. Нікольський, встановивши, що книга підкреслює ідею розвит-
ку чеської літератури під впливом Заходу, називає цю ідею не
тільки фальшивою, але й наклепом та приниженням чеського наро-
ду. Рецензент бере в лапки слова - західня культура, заперечує
думку, що Коллар для своєї "Дочер Слави" запозичив ідею, ком-
позицію, ліризм і форму вірша тільки з Заходу й закінчує без-
апеляційно: .

"У дійсності чеська література розвивалася під
благодієвим впливом передової російської літерату-
ри" 212/.

В.Смірнова рецензуючи книгу "Соціально-політична історія
Чехословаччини в головних рисах" пише:

"Треба зазначити повне ігнорування автора впли-
вів великої жовтневої соціалістичної революції на
творення самостійної чехословацької держави. Автор
не подав могутнього страйкового, національно-визволь-
ного руху пролетарських мас і трудящих селян, руху
за створення Советів, руху за розділ поміщицьких зе-
мель, які прокотились по Чехословаччині під впливом
жовтневої революції" 213/.

Не можна поминути й того факту, що цілу "епоху" в історії
советського слов'янознавства відіграв Сталін своєю галасливою
статтею про мовознавство.

Верховодом мовознавства довгий час вважався акад.Марр, що
створив "нову науку про мову" і який відкидав ідею споріднення
мов, як рівнож і методу порівняльного історичного дослідження мов
однієї групи. Поки тематика споріднених мов слов'янських наро-
дів большевиків не цікавила, поки большевики не розгортали пра-
порів слов'янської політики, поки слов'янознавчі наука й преса
не засвоїли слов'янолюбивих мотивів дружності й племінного,
культурного, економічного й мовного споріднення слов'янської
сім'ї народів - до того часу теорія Марра могла в Советському
Союзі проквітати. З моменту, коли Маррова концепція не гармо-
нювала більше з панславистським курсом Советського Союзу, ста-
новище Марра захиталось. Та з огляду на велику популярність і
авторитет, які Маррові створили большевики, повалити його можна

було тільки самому Сталінові. Такі передумови появи статті Сталіна на тему мовознавства. Сталін скваліфікував теорію Марра, як шкідливу й вказав, всупереч Маррові, на важливість вивчення мовного споріднення, спеціально звернувши увагу на споріднення слов'янських мов, як на один з найбільш яскравих прикладів такого споріднення, Сталін писав:

"А втім не можна заперечувати, що мовна спорідненість, напр., таких націй, як слов'янські, не підлягає сумніву, що вивчення мовного споріднення цих націй могло б дати мовознавству більшу користь у справі вивчення законів розвитку мови" ^{214/}.

Безперечно, що Сталін як не-мовознавець, керувався політичними міркуваннями. Йому треба було змести теорію Марра, оскільки остання стояла на дорозі його панславістичного й панросійського політичного курсу. Ще в 1930 році у своєму політичному звіті на XVI з'їзді партії Сталін говорив про неминучість створення єдиної мови в світовій єдиній державі соціалізму ^{215/}. Ясно, що Сталін майбутньою єдиною мовою хотів бачити російську, хоч, з тактичних міркувань, він її не назвав. Для Сталіна було очевидним, що перехід російської мови на загальносвітову мав би розвиватися поступово. У першу чергу, російська мова поза межами Советського Союзу, як майбутня єдина мова, могла бути прийнятою попервах зближеною групою слов'янських народів. Звідси у Сталіна й зродилась актуальність питання споріднення слов'янських мов і важливість історико-порівняльного студіювання споріднених мов, що на думку Сталіна закріпило б положення російської мови як панівної, спочатку серед слов'янського світу. Ось так, за планами Сталіна, мала і має завойовувати собі місце під сонцем ідея панрусизму за допомогою слов'янської ідеї. Сталін використав панславістичну політику для своїх більш широких цілей, зложених у ідеї всесвітнього комунізму.

Як тільки Сталін сказав своє слово, на фронті слов'янознавства, особливо, відчулося нове пожвавлення. Не дивно, що нарада советсько-польських істориків по обговоренні авторського колективу Інституту Слов'янознавства проспекту "Історії Польщі" прийшла до висновку, що "центральною проблемою всієї нової і найно-

вішої історії Польщі є тільки російська революційна дружність, яка в історії Польщі має бути всебічно й повно висвітлена. Спільна боротьба російського й польського народів, російського й польського пролетаріату проти царизму, роля великої соціалістичної революції у звільненні польського народу від вікового національного пригнічення ... така вісь всієї нової і найновішої історії Польщі" ^{216/}.

Академік Греков писав:

"Я поставив собі за мету опрацювати найдавніше право слов'янських народів, щоб вивчити те спільне, що існує між усіма слов'янськими народами в їх розвитку" ^{217/}.

Греков в унісон Сталінові твердив, що порівняльне студіювання пам'ятників ранньослов'янського законодавства допомагає викривати вигадки західноєвропейських і американських псевдоучених про "неповноцінність" і "неісторичність" слов'янських націй. Далі Греков накинувся на Погодіна за те, що той "Руську Правду" трактував як пам'ятник германського походження, а сам дораджував дослідникам "Руської Правди" виходити з факту споріднення слов'янських народів, ігнорування слов'янських "Правд" вважав за результат впливу німецької науки. Закінчив Греков твердженням про мовне, культурне й історичне зближення всіх слов'янських народів, що за наукою Сталіна є незаперечним і самозрозумілим фактом" ^{218/}.

Акад. Державін зорганізував в Інституті Слов'янознавства наукову сесію, присвячену сторіччю народження болгарського письменника Івана Вазова. У своїй доповіді Державін намагався довести, що Вазов з дитинства виявляв великий інтерес до російської літератури, що впродовж цілого свого життя був "вірним другом російського народу" ^{219/}. Ще раніше акад. Державін доводив, що Василь Друшев написав свою знамениту повість "Нещасна фамілія" на студентській лаві в Києві, а Іван Вазов свій роман "Под игото" - в Одесі ^{220/}. Історик Дацюк вполював думку, що болгари: Левський Василь, Ботев Христо, Каравелов Любен /той самий Каравелов, творами якого в советській історичній літературі 1932 року доводили ворожість його до росіян, і ті самі Ботев,

Левський, що разом з Каравеловим очолювали антиросійську партію дивись вище, - наше/ і серб Светозар Маркович формувалися як народні вожді під впливом творчості Герцена, Чернишевського, Добролюбова й Писарева.^{221/}

Все ж, не зважаючи на підсилене вивчення проблеми дружності російського народу з слов'янськими, керівництво партії лишалося невдоволеним з праці Інституту Слов'янознавства й час-від-часу доручало критикувати його діяльність. Так, напр., на "Учені Записки" цього Інституту за 1949 рік, том I, появилася рецензія якогось Зиміна під заголовком "За дальший розквіт советського слов'янознавства". У ній Зимін з приводу діяльності Інституту шкодує, що " у вступі пропущено такі важливі завдання, як вивчення політичних і культурних зв'язків між слов'янськими народами та як опрацювання проблеми дружності слов'янських народів з великим російським народом"^{222/}. Рецензію закінчено вказівкою на провідне завдання:

"Розуміється одним з початкових завдань є також вивчення наукової спадщини видатних російських славістів і вияснення пріоритету російської слов'янознавчої науки в дослідженні вузла основних питань історії, літератури й мови західних і південних слов'ян"^{223/}.

Вимога пріоритету російської слов'янознавчої науки в питаннях західних і південних слов'ян править чи не найкращим незаперечним аргументом паславістичних змагань у ділянці советського слов'янознавства взагалі, а історичної науки зокрема. І хоч більшовики дуже старанно завуальовують советсько-російський панславізм криками про демократичність і прогресивність своєї слов'янської політики, та мімікрію цю дуже легко викрити. І якщо більшовики, дійсно, шанують основоположників марксизму й вони справжні марксисты, то саме в творах Маркса й Енгельса вони могли б знайти чудову характеристику й свій власний портрет:

"Ми в данім випадку не говоримо ..., - писали Маркс і Енгельс, - про инимую демократичну й соціалістичну форму панславізму, яка в суті відрізняється однією фразеологією і лицемірством від звичайного чесного російського панславізму"^{224/}.

Підсумовуючи все вищесказане, бачимо, що в перші роки свого існування советська історіографія цілком виминала вивчення будь-яких національних факторів, рухів, культур тощо, піддаючи всю тематику, що відносилась до національної проблематики, засудженню, висміянню і негачії як буржуазні пережитки. Советську історичну й слов'янознавчу науку приваблював один і єдиний аспект досліду - соціально-класової боротьби, передвирішальної, на думку марксистів, для усього ходу історії народів без винятку. Знаючи про нікчемну вагу соціально-класової пропаганди поза межами Советського Союзу, де життєвий рівень трудящих незрівняно вищий ніж советський, тим більше в часі воєнним, та бажаючи підбити під своє панування землі західних і південних слов'ян, а також пам'ятаючи про привабливу силу старих панславистських ідей, зокрема, в обличчі загрози воєнничого пангерманізму, большевики залишили класову пропаганду на боці й лицемірно прийняли за свою власну, неприродну й чужу для них національну сферу інтересів, поклавши її в основу нової панславистичної пропаганди, яка дала большевикам для здійснення комуністично-імперіалістичних цілей колосальний успіх. Цим і тільки цим, нам думается, можна пояснити зміну на 180 ступенів курсу в розвитку советського слов'янознавства в ділянці історії. Що ж стосується наслідків використання большевиками панславізму, треба визнати, що на практиці панславізм виконав большевикам вельми успішну роль імперіалістичного фактору в часі другої світової війни і після війни....

А шлях розвитку советського панславізму вкоротці представляється в цей спосіб, що коли започаткований большевиками чин Росії до оволодіння Царгородом і опанування Туреччини за допомогою мусульманської карти зазнав поразки, большевики поставили свою зовнішню політику на стару російську карту - слов'янську. Окремими ланками нового советського слов'янського курсу політики були виступи Сталіна на XVII партз'їзді, в якому Сталін звернув увагу на дискримінацію слов'ян з боку Гітлера, укладення советсько-чехословацького договору про взаємну допомогу від 16 жовтня 1935 р.

Цьому слов'янському курсу політики більшовиків Мюнхенська нарада чотирьох з 29 вересня 1938 р. завдала рішучого удару. Більшовики, замість ворогувати з Гітлером, рішили в своїй слов'янській карті діяти з ним заодно й у результаті Молотов-Ріббентроп договору з 23 серпня 1939 р. дістали від Гітлера подарунок: частину Польщі, згодом Північну Буковину з Чернівцями. Вперше за 22 роки свого панування більшовики, всупереч доктрині класової боротьби, заговорили про збуджене у них "братерське почуття" і "братерську руку допомоги" західнім українцям і білорусам та східнім полякам. Прийшла в дію давно вимріяна російська слов'янська концепція про приєднання братніх слов'янських народів: чисто панславістичний напрям слов'янського курсу політики. Конкретними виявами цього курсу було відновлення дипломатичних і економічно-культурних стосунків з Югославією у 1940 році та укладення Югославо-Советського договору "про дружбу і ненапад" від 5 квітня 1941 р., спроба парашутного десанту на територію Болгарії 14 липня 1941 р. та скликання у Москві в серпні 1941 р. першого всеслов'янського мітингу, де вперше оформлено концепцію нового слов'янського руху, очоленого більшовиками, що ніби спочивав "на високих завданнях рівності слов'янських народів і національного розвитку їх".

У суті справи, більшовики повторили практику царського російського уряду, що напередодні й в часі I світової війни, прикриваючи свою панславістичну політику, як одну з форм ідейного виразу російського імперіялізму, використали демократичну концепцію неославізму з тими ж самими завданнями рівності народів і вільного національного розвитку.

Після II всеслов'янського з'їзду, скликаного в початках квітня 1942 р. в Москві, появився новий варіант формулювання нового слов'янського руху, що його дав акад. Державін і що мав своїм завданням завуалювати панславістичну його суть. Теоретично-ідеологічна дефініція нового слов'янського руху, сугерованого й керованого більшовиками, представлялась за визначенням Державіна, як "глибоко народній, демократичний рух", а саме об'єднання слов'янських держав, вважалось за "Союз слов'янських країн, як рівноправних членів однієї великої сім'ї миролюбних, демократич-

них народів". Відоме також невдале визначення об'єднання слов'янських держав дане самим Сталіном: "Союз слов'янських народів - це не царський великодержавний панславизм. Це союз рівних слов'янських держав. Советський Союз якраз і стоїть на сторожі такого союзу". А ось формула визначення, дана председником Всеслов'янського Комітету сербом Масларичем: "Суть нового слов'янського руху полягає насамперед у тім, що це рух миролюбний, антифашистський і глибоко демократичний, справді народній, що об'єднує мільйони слов'ян".

Однак, по суті всі ці розширювані визначення нового слов'янського руху, мали завданням лиш завуалювати панславистичну гру в маскувальну карту. Большевицька панславистична політика щоразу ставала прозорішою. Ідея рівності слов'янських народів поволі втрачала своє значення. Уже відозва мітингу слов'ян-воїнів з 23 лютого 1944 р. іменує Сталіна "вірним другом і захисником слов'янських народів", а кінчається прямо російсько-панславистичним рефреном і "Нехай живе великий російський нарід, що надхнув усі слов'янські народи на самовідрачену боротьбу за честь, свободу й незалежність ... Не розійдуться більше шляхи слов'янських народів" Большевики уже не в'язались з декларованою "рівноправністю братерських слов'янських народів". Замість кличу "слов'яни-брати" большевики оперували до статей такими мотто: "Поза Росією немає майбутнього для слов'янського світу; без Росії він не розвинеться". Піднесення Росії на керівну роль слов'ян, зокрема, після відомого виступу Сталіна 24 травня 1945 р. на прийнятті командармів у Кремлі увійшло в обов'язкову практику. Відтоді російський нарід перестав бути рівним чи рівноправним, навіть став уже не старшим братом, як за царського панславизму, а лише керівником, учителем і разом з тим гегемоном. Цим самим большевики стали на позицію непідробленого панрусизму. Панславистична політика большевиків приневолила зрештою усі слов'янські народи платити безоглядним зросійщенням своїх національних культур. За советським панславизмом прийшов махровий, нічим не підфарбований панрусизм, що поставив на порядок дня гасло обов'язкової дружби з російським народом".

Ось так, під прикриттям теоретичних шат нового слов'янського руху большевиків, руху з безчисленними епітетами: рівноправного, антифашистського, глибоко народного, глибоко демократичного, миролюбного, справедливого; природнього народу, розпанивався безоглядний великодержавний панславизм, який як одна із форм ідейного виразу російського імперіялізму, переріс в махровий панрусизм, особливо по закінченні II світової війни, а з 1947 року, у зв'язку з 800-річним ювілеєм Москви панрусизм переріс у вищу свою стадію московського шовінізму; у великодержавний панмосковизм. Що не судилося московському націоналізмові досягнути в XV сторіччі, коли оформився московизм, те принесла йому уже советська доба давши панмосковизм. Що не пощастило російському панславизмові досягнути під прикриттям теоретичних шат слов'янофільства, а в часі першої світової війни під плащом теоретичної концепції неославизму, то дало блискучий ефект під покришкою теорії нового слов'янського руху советської редакції - імперіялістичне панування Москви над слов'янами й Середньою Європою, заплановане московським панславистом Данилевським, таки здійснилося.

Заслугує на дуже пильну увагу та обставина, що для реалізації великодержавного советського панславизму в життя, большевики уже рідко покликаються на теорію нового слов'янського руху з тих причин, що її створено в часі останньої війни виключно в цілях пропаганди, щоби протиставити щось інше, а саме як зберігти свою владу над слов'янами і як обґрунтувати єдність слов'ян, щоби та єдність не розпалась. У наслідок цього, большевики почали пропагувати ідею самотності слов'янських народів у цілях протиставлення блоку слов'янських народів, романо-германським народам. У цьому аспекті лежить і, нищівна для академіка Марра, вказівка Сталіна про спорідненість слов'янських мов і висновки деяких археологів, візантиністів, істориків і соціологів про цілком окремий історичний шлях розвитку слов'ян, відмінний від греко-римського.

Таким чином большевики сьогодні, коли слов'янські народи знаходяться під "опікою" Москви для себе більше не потребують теорії власного виробу. Їм потрібніша тепер та корисна для них

сторінка слов'янофільського вчення, що трактувала про самобутність, відокремленість слов'ян з метою міцніше тримати їх разом під своєю владою.

Бібліографічний показник

1/ Термін "великоросійський" нарід належить розуміти в сенсі населення колишнього Московського царства, але не великої Російської імперії.

2/ Листи М.А. Бакуніна до А.І. Герцена, Женева, 1896, стор. 76.

3/ Термін "Московская Русь" антиісторичний. Він створений пізніше московською історіографією. Літописи знають одну Русь, Київську.

4/ Н.Я. Данилевський. Россия и Европа, Спб. 1895, Видання 5-те, стор. 419-420.

5/ К.Н. Леонтьев. Схід, Росія і Слов'янство, твори, т.У-VII. Видання В.М. Сабліна, 1912-1913 рр.

6/ Н.Барсуков. Життя і праці М.П. Погодіна, Спб. 1892 р., Кн.5, стор. 166.

7/ Там же, 1899 р., Кн. 13, стор. 100, 102.

8/ Третій лист до Лінтона від 20 лютого 1854 р. А.І. Герцен. Повне зібрання творів і листів під редакцією М.К. Лемке, т.VIII, стор. 56.

9/ Б.Завалишин, Пам'яті К.Н. Леонтьєва /Мислі Леонтьєва/, Нью-Йорк, 1944, стор. 17.

10/ М. Чадов. "Чи можливе відродження слов'янофільства?" "Образование" 1905, ч. 5. Стор. 65-66.

11/ Bernard Pares. A history of Russia. London, 1937.p.176.

12/ Там же, стор.174.

13/ До речі діяльність Юрія Крижанича в Московській державі була сприйнята,головно,в аспекті змагу між еліністами й латиністами та схарактеризована як латинська. Відомо,що московський цар Олексій заслав Крижанича до Сибіру саме як католицького агента.

14/ Історія Р.Церкви. Т.II.Пол.I.Стор. 461.

15/ Alexander von Schelting.Russland und Europa,Bern,1948,S.299-313.

16/ В. Малінін. Старець Елеазарова монастиря Філофей и його послання, Київ,1901,Приложения.Стор. 117.

17/ H.Lanz,The Philosophy of Ivan Kireyevsky.

18/ К.Маркс і Ф. Енгельс. Твори, Держвид.М.1930,т. VII, стор. 277.

19/ К. Маркс і Ф.Енгельс. Партвидав.М.1933.Т.X.Стор.389.

20/ Твори І.С.Аксакова. М.1886.Т.I.Стор. 249-250.

21/ Лист М.А. Бакуніна невідомому від 12 травня 1862 р., "Былое" 1906,Серпень,стор. 260.

22/ Hugh Seton-Watson. The Decline of Imperial Russia, Methuen &Co,Ltd.,London,1952.

23/ А.А.Погодін. Причини й цілі найновішого слов"янського руху,"Вісник Європи", 1909,т.I.Стор. 251,261,263.

24/ Проф.Маріон Здзеховський. Празький З"їзд і польське питання, "Московскій Єженедельнік",1908,т.32,стор.14..

25/ Сербія і слов"янське питання "Московскій Єженедельнік",1908,т.43,стор. 8.

26/ Там же,стор. 7.

27/ "Московскій Єженедельнік" 1908,ч.31,стор.14.

28/ Там же, стор. 16.

29/ "Современный мир", 1908, вересень. Стор. 36.

30/ Там же, стор. 45.

31/ А. Пипін. Панславизм у минулому й сучасному, вид-во "Колос", 1913, стор. 154.

32/ Панамериканські й всеслов'янські з'їзди, "Вісник Європи", 1909, кн. 6, стор. 315.

33/ М.Здзеховський. Празький з'їзд і польське питання, "Московський Єженедельник", 1908, ч.32, стор. 20.

33а/ Слов'янське питання у думі, "Московський Єженедельник", 1908, ч.50, стор. 20.

34/ М.Славінський. Слов'янський з'їзд, "Вестник Європи", 1909, кн.6, стор.877.

35/ Проблеми слов'янської політики, "Воля Росії", Прага, 1926, VIII - IX, стор. 117-119.

36/ Там же, стор. 120.

37/ Та ж стаття, "Воля Росії", Прага, 1926, XI, стор. 127.

38/ С.А. Нікітін. Документи до історії слов'янознавства в Росії /1850-1912/, за редакцією акад.Б.Д.Грекова, вид-во Акад. Наук СССР.М., 1948, передмова, стор. XI.

39/ Віталій. Дві демонстрації, "Наша Зоря", Спб. 1913, ч.4/5, стор.82.85.

40/ Марко П.Цемович. Сучасні слов'янські проблеми, Птб. 1915, стор. 5.

41/ "Історический Вестник", 1914, вересень, відділ - Історичний літопис, стор. XII.

42/ Там же, стор. XVI.

43/ "Історический Вестник". 1914, серпень, стор. XXIV.

44/ Там же, стор. XXIV.

45/ "Історический Вестник", 1914, вересень, стор. XXVI.

- 46/ Там же, стор. XXVII.
- 47/ Там же, стор. XXVIII.
- 48/ Ч.М. Йоксимович. Слов"яни й європейська війна, Москва, 1914, стор. 6.
- 49/ Ч.М. Йоксимович. Цит. твір, передмова.
- 50/ З записної книжки історика, "Історический Вестник", 1914, вересень, стор. 1006.
- 51/ Є.С. Шумигорський. З записної книжки історика, "Істор. Вестник", 1914, серпень, стор. 665-666.
- 52/ "Істор. Вестник", 1914, вересень, стор. 1057.
- 53/ "Історический Вестник", 1914, вересень, стор. 1058.
- 54/ Там же, стор. 1059, 1061.
- 55/ "Історический Вестник", 1914, жовтень, стор. 332-335.
- 56/ А. Крижановський. Слов"янське питання у нижчій школі, Ж.М.Н. Просв., 1915, вересень, стор. 5, 14.
- 57/ Т.Г. Масарик. Світова революція, 1926, Прага, вид-во "Пламя", стор. 161, 162.
- 58/ Др. Крамарж. В захиту слов"янської політики, стор. 95.
- 59/ Там же.
- 60/ Там же, стор. 77.
- 61/ Марко Цемович. Цит. твір, стор. 12-15.
- 62/ Др. Крамарж. У захист слов"янської політики, стор. 44. Прага-Париж, 1927.
- 63/ Др. Крамарж. Цит. твір, стор. 42.
- 64/ Слов"янський світ у його минулому й сучасному, Берлін, 1922, вид-во "Українське Слово", I, передмова, стор. 5-6.
- 65/ К. Маркс і Ф. Енгельс, твори, т. VII, стор. 203-220.
- 66/ Там же, стор. 274.
- 67/ Там же, стор. 277.

68/ К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори, т. VI, стор. 184.

69/ К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори, т. VII, стор. 219.

70/ К.Маркс і Ф.Енгельс. Лист Ф.Енгельса до Є.Бернштейна з Лондону 22 лютого 1882 р., Твори, т. 27, стор. 194-196.

71/ Акад. Н.С. Державін. Наші завдання у галузі слов'янознавства, праці Інст. Слов'янознавства Акад. Наук СРСР, т. I, стор. 11, 1932 р.

72/ Там же.

73/ Там же.

74/ Н.В. Корабльов. Слов'янський Інститут у Празі, праці Інст. Слов'янознавства Акад. Наук СРСР, т. I, стор. 326, Лнгр. 1932.

75/ Там же, стор. 331.

76/ Там же, стор. 333.

77/ З підсумків VII Міжнародного конгресу історичних наук у Варшаві, праці Інст. Слов'янознавства Акад. Наук СРСР, т. II, хроніка, стор. 475.

78/ Там же, стор. 481.

79/ Там же.

80/ І.Д. Шахназаров. Російське революційне просвітительство в боротьбі з буржуазно-дворянською історіографією, вид. Акад. Наук СРСР, Лнгр., 1934, стор. 10.

81/ Російська історія з найдавніших часів. Держвидавн., 1934 р., т. IV, стор. 218, 220.

82/ Там же, стор. 220.

83/ Там же, стор. 223.

84/ Там же, стор. 226.

85/ Праці Інституту слов'янознавства Акад. Наук СРСР, 1934 р.,

86/ Там же, стор. 190.

87/ Цитуємо за працею: Балканські слов'яни й російські

"визволителі", Праці Інст.Слов"янозн.Ак.Наук СССР,1934,т.II, стор. 212.

88/ Там же, стор. 213.

89/ Там же.

90/ А.Липін. Панславізм у минулому й сучасному, з передмовою В.В. Водовозова, Книговид. "Колос", 1913, стор. 128.

91/ Там же, стор. 130.

92/ Проблеми слов"янської політики. "Воля Росії", Прага, 1926, т. VI-VII, стор. 126-132.

93/ Н.Державін. З підсумків VII міжнароднього конгресу історичних наук у Варшаві 21-29 серпня 1933 р., Праці Інст.Слов"янознавства Ак.Наук СССР, 1934, т.II, хроніка, стор. 489.

94/ Праці Інституту Слов"янознавства Акад.Наук СССР, 1932 р., т.I, стор. 130.

95/ Там же, стор. 131.

96/ Там же, стор. 131.

97/ Там же.

98/ Там же, стор. 125.

99/ Праці Інст.Слов"янознавства Ак.Наук СССР, т.II, стор.127, 1934 р.

100/ "Большевік". 1940 р. № 10, стор.85,89.

101/ До братів пригнічених слов"ян, Виступи представників слов"янських народів на всеслов"янському мітингу, скликаному в Москві-10-11 серпня 1941 р., Огіз.1941, стор.6.

102/ Цитуємо за журналом "Слов"яни" , № I, 1942 р., червень, стор. 11.

103/ "Слов"яни", № 4.1942 р., стор. 11-12.

104/ "Слов"яни", № 7.1942 р., стор. 13.

105/ Там же.

106/ Там же.

107/ Це визначення дав акад. Державін. "Слов"яни", № 2, 1943, 1943, стор. 39; Масларич. "Слов"яни". № 8, 1947, стор. 60.

108/ Цитуємо за "Слов"яни". № 10, 1947 р., стор. 16.

109/ "Слов"яни", Слов"яни й війна, № I, 1944 р., стор. 6.

110/ "Слов"яни", № 3, 1943 р., стор. 3-4.

111/ Там же.

112/ "Слов"яни", № 3, 1944, стор. 8.

113/ "Слов"яни", № 5, 1944 р.

114/ "Правда" № 124, 25 травня, 1945 р., стор. 1.

115/ "Слов"яни", № 5, 1952 р., стор. 76.

116/ Там же.

117/ І. Сталін. Про велику вітчизняну війну Сов. Союзу, Держ-вид. політичної літератури, II, 1942, стор. 30..

118/ "Слов"яни", № 8, 1949, стор. 40-41.

119/ Там же, стор. 41.

120/ "Слов"яни" № 3, 1947, стор. 31-32.

121/ Там же.

122/ "Слов"яни", № 6, 1947, стор. 26.

123/ Там же, стор. 58.

124/ "Слов"яни", № 9, 1947, стор. 41.

125/ "Слов"яни" № 8, 1947, стор. 56.

126/ "Слов"яни", № 9, 1947, стор. 53.

127/ Там же.

128/ "Слов"яни", № 3, 1947 р., стор. 30.

129/ Там же, стор. 55-56.

130/ Там же, стор. 57.

- 131/ "Слов"яни", № 8, 1947, стор. 37, 38.
- 132/ "Слов"яни", № 9, 1947 р., стор. 36.
- 133/ "Слов"яни", № 8, 1947 р., стор. 60.
- 134/ "Слов"яни", № 7, 1947 р., стор. 11, 12.
- 135/ "Слов"яни", № 7, 1947, стор. 17.
- 136/ "Слов"яни", № 12, 1947, стор. 51.
- 137/ "Слов"яни" № 7, 1949 р., Наступ реакціонерів проти Американського Слов'янського Конгресу, стор. 31, 32.
- 138/ "Слов"яни", № 4, 1949 р., стор. 59.
- 139/ "Слов"яни", № 6, 1950 р., стор. 58.
- 140/ "Слов"яни" № 8, 1950 р., стор. 36.
- 141/ Б.Д. Дацюк. Демократичні традиції слов'янських народів, Вид-во "Правда", М., 1946, стор. 3.
- 142/ Протоєрей І. Чернавін. Минуле й майбутнє слов'янства, Сан-Франціско, Вид-во "Руская Жізнь", 1943, стор. 29.
- 143/ "Новое Русское Слово", 12 червня 1953 р., № 15021.
- 144/ Історія СРСР, стор. 300, т. II, Держвид. М., 1940.
- 145/ Там же.
- 146/ Там же.
- 147/ "Слов"яни", № 2, 1942, стор. 35.
- 148/ "Слов"яни", № 4, 1943, стор. 36.
- 149/ Там же.
- 150/ Історія СРСР. ч. II. Підручник для 9 класи середньої школи, за ред. проф. Панкратової, Учпеддержвидав. 1944., стор. 179.
- 151/ Там же.
- 152/ Там же.
- 153/ Б.Д. Дацюк. Демократичні традиції слов'янських народів, Вид-во "Правда", М., 1946, стор. 3.

154/ Слов"янський Збірник, Слов"янське питання і російське суспільство в 1867-1878 рр.; С.А. Нікітін. Слов"яноські з"їзди, М, 1948, Вступ стор. 11.

155/ Там же, стор. 11, 14.

156/ "Слов"яни" № 6, 1948, стор. 21.

157/ Акад. Наук ССРСР, Інст. Слов"янознавства, М., 1951, т. 4-5, Короткі повідомлення, стор. 20, 25.

158/ "Руська Правда" і її слов"янське оточення "Слов"яни", № 4, 1952, стор. 29.

159/ Наші завдання у галузі слов"янознавства, Праці. Інст. Слов"янознавства Акад. Наук ССРСР, т. I, Лнгр. 1932, стор. 11.

160/ "Слов"яни", № 9, 1947, стор. 4.

161/ Слов"янський Збірник, Слов"янське питання і російське суспільство в 1867-78 рр.; Стаття С. Нікітіна, Слов"янські з"їзди 60-х років XIX ст., М. 1948, стор. 75.

162/ Там же, стор. 92.

163/ Там же.

164/ Вступ до Слов. Збірника, цитованого тут, стор. 12.

165/ Слов. Зб., Цитована стаття проф. С. Нікітіна, стор. 91.

166/ Вступ до цитованого Слов. Зб., стор. 14.

167/ Документи до історії слов"янознавства в Росії /1850-1912/, за ред. акад. Б.Д. Грекова, Держвид. Акад. Наук ССРСР, М. 1948, передмова, стор. VI, VII.

168/ "Слов"яни", 1942 р., жовтень-листопад.

169/ В.І. Пічета. Російський нарід у боротьбі з німецькою агресією і визвольний рух західних і південних слов"ян. За ред. проф. З.Р. Неєдли. Інститут Історії Академії Наук ССРСР. Держв. 1944, стор. 23, 25, 26.

170/ Історія ССРСР, ч. II, Підручник для 9-класи средн. школи, Учпеддержвидав. 1944, стор. 324.

171/ Б.Д. Дацюк: Демократичні традиції слов.народів,"Правда",1946,стор. 12,13.

172/ Цитуємо за журналом "Слов"яни", № 6, 1952 р., стор. 39.

173/ Там же.

174/ Слов"янський Збірник,Слов"янське питання і російське суспільство в 1869-1878 рр.,М.1948,вступ,стор. 11.

175/ Проф. Сидоров. Осяги советської науки у вивченні історії слов"янських народів "Слов"яни" № 6, 1948, стор.25.

176/ Там же.

177/ С.Нікітін. У полоні порочних концепцій буржуазних істориків,"Слов"яни", № I,1950, стор. 62.

178/ Там же.

179/ "Слов"яни" № 8,1951,стор. 53.

180/ Там же,стор. 52.

181/ Там же.

182/ "Слов"яни" ,№ 8,1948,стор.24.

183/ Б.Дацюк. Демократичні традиції слов"янських народів, Вид-во "Правда",М.1946,стор. 7.

184/ Там же.

185/ Там же,стор. 8.

186/ Там же.

187/ І.І. Удальцов: З історії слов"янського з'їзду в Празі в 1848 р.,Учені Записки Інституту Слов"янознавства,Вид-во Акад.Наук СРСР, М: 1949, Том I, стор. 63-64.

188/ І.І. Удальцов. Цит.стаття,стор. 63-64.

189/ В.І. Пічета: Юрій Крижанич,Економічні й політичні його погляди,Книговид-ство "Енергія",Спб.1914,стор. 7.

190/ Там же,стор. 10.

191/ Акад. В.І. Пічета. Юрій Крижанич і його відношення до

Російської держави, Слов"янський Збірник, Держв. 1947, стор. 220.

192/ Там же.

193/ Там же, стор. 223.

194/ Там же, стор. 239.

195/ Там же, стор. 240.

196/ Акад. Н. С. Державін. Слов"яни в давнині, Вид. Ак. Наук СССР, 1946, стор. 18.

197/ Ця теорія не належить до відкриттів советської науки. Вона znana ще з часів Крижанича, Ломоносова і мала численних прихильників, до них належали Еверс, Каченовський, Максимович, Геденонів, Костомаров, Іловайський, Хвольсон, Гаркаві, Грушевський тощо.

198/ Акад. Н. С. Державін. Цит. твір, стор. 63.

199/ Акад. Н. С. Державін. Про завдання сучасного слов"янознавства, "Слов"яни", № 9, 1947, стор. 6.

200/ Там же.

201/ Там же.

202/ "Слов"яни", № 7, 1952 р., стор. 59-60.

203/ Там же, стор. 60.

204/ Акад. Наук СРСР, Інститут Слов"янознавства, 1951, т. 4-5, Короткі повідомлення, стор. 26.

205/ Рецензія Я. Фіодорова. Іван Франко, Вибрані твори /укр. мова/, Укр. Держ. Видавн. 1943, "Слов"яни", № 5, 1944 р., стор. 39.

206/ "Слов"яни", № I, 1947, стор. 52.

207/ "Слов"яни", № 8, 1947, стор. 54-55, 57.

208/ "Слов"яни", № 8, 1947, стор. 54-55, 57.

209/ А. Пипін. Панславизм в минулому і сучасному, "Колос", 1913, стор. 116, 121, 130-131.

210/ Цитуємо за органом: "Слов"яни", № 9, 1947, стор. 53.

211/ Слов"янський Збірник, Держвид:1947,стор.199-201.

212/ "Слов"яни" ,№ 11,1949,стор. 58.

213/ "Слов"яни", № 6, 1950, стор. 60.

214/ І.Сталін. Марксизм і питання мовознавства,Держвидавн. політ. літератури, 1950,стор. 69.

215/ І.Сталін. Твори, т.XII,стор. 369 і т. XIII,стор.4, 6-7.

216/ "Слов"яни", № 11,1950 р.,стор. 60-61.

217/ "Руська Правда" і її слов"янське оточення,"Слов"яни", № 4,1952,стор. 29.

218/ Там же.

219/ "Слов"яни", № 11,1950,стор. 61.

220/ "Слов"яни", № 1,1944,стор. 47-48.

221/Б.Дацюк. Демократичні традиції слов"янських народів, "Правда",1946,стор. 11.

222/ "Слов"яни", № 12,1950, стор. 52.

223/ Там же,стор. 54.

224/ К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори,том X,стор. 394.

V. H r y s h a k o

DER PANSLAVISMUS IN DER SOWJETISCHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG UND POLITIK

Als die Bolschewisten bei ihrer Fortsetzung der alten Zarenpolitik im Nahen Osten erkannt hatten, dass sie ihren Einfluss auf die Türkei nicht weiter ausdehnen und sich Konstantinopels nicht bemächtigen konnten, setzten sie ihre Aussenpolitik auf die alte russische Karte, die slavische. Dieser neue Kurs zeichnete sich bereits in der Rede Stalins vor dem XVII. Parteikongress ab, in der Stalin auf die Diskriminierung der Slaven durch Hitler sowie den Abschluss des sowjetisch-tschechoslowakischen Beistandspaktes von 1935 hinwies.

Jedoch versetzte das Münchener Vierertreffen im September 1938 der sowjetischen Slavenpolitik einen empfindlichen Stoss und Moskau beschloss, sich der neuen europäischen Lage anzupassen. Es kam zum Vertragsabschluss zwischen dem Kreml und der Hitlerregierung, als dessen Folge die Bolschewisten von Hitler einen Teil Polens und die Nordbukowina erhielten.

Nach 22 Jahren ihrer Herrschaft begannen die Bolschewisten, die Doktrin des Klassenkampfes beiseiteschiebend, zum ersten Mal von der „brüderlichen Hilfe“ und den „brüderlichen Gefühlen“ den Westukrainern, Weissruthenen und Ostpolen gegenüber zu reden. Die bisher nur ein Traumdasein führende russisch-slavische Konzeption einer „Rückführung“ slavischer Völker erhielt durch die neue panslavistische Politik neue Nahrung. Konkreter Ausdruck dieser Politik war die Wiederherstellung diplomatischer, wirtschaftlicher und kultureller Beziehungen zu Jugoslawien um 1940 und der Abschluss eines jugoslawisch-sowjetischen Freundschafts- und Nichtangriffspaktes vom 5. April 1941. Im August 1941 wurde in Moskau die Erste Allslawische Tagung abgehalten, im Verlaufe deren die slavische Bewegung, mit den Bolschewisten an der Spitze, ihre Form erhielt.

Im Wesentlichen wiederholten die Bolschewisten die Praktiken der Zarenregierung, die um ihre panslavistische Politik als Ausdrucksform des russischen Imperialismus zu tarnen, sich die demokratische Konzeption des Neoslavismus mit ihren Gleichberechtigungs- und nationalen Entwicklungsbestrebungen zueigen gemacht hatte.

Der sowjetische Akademieprofessor N. Derschawin fand, der neuen Politik folgend, für die slavische Bewegung eine wissenschaftliche Formulierung und tarnte damit deren panslavistisches Wesen.

N.Dershawin bezeichnet diese Bewegung als ausgesprochen völkisch und demokratisch, die Vereinigung slavischer Staaten aber als „Bund slavischer Länder als gleichberechtigter Mitglieder der einigen grossen Familie friedliebender demokratischer Völker“.

Auch Stalin gab ihr folgende Definition: „Der Bund slavischer Völker ist keineswegs der Grossmacht-Panslavismus der Zarenzeit. Es ist ein Bund gleichberechtigter slavischer Staaten. Dieser Bund wird von der Sowjetunion geschützt“.

Doch hatten all diese neuen Definitionen der neuen slavischen Bewegung nur einen Zweck: ihr panslavistisches Wesen zu verbergen. Die bolschewistische Panslavismus-Politik gewann immer greifbarere Formen, die Idee der Gleichberechtigungen der slavischen Völker jedoch verlor allmählich ihre Bedeutung. Anstatt von der Parole „Slaven sind Brüder“ machen die Bolschewisten heute von dem Motto Gebrauch: „Ohne Russland gibt es für die slavische Welt keine Zukunft, ohne Russland gibt es für diese keinen Fortschritt“. Die Zuerkennung der führenden Rolle Russlands ist für die slavischen Völker, besonders nach Schluss des zweiten Weltkrieges um 1945, obligatorisch geworden. Seitdem hat das russische Volk aufgehört, gleichberechtigtes Mitglied der slavischen Bewegung zu sein, und ist Führer und Lehrmeister geworden. Dem sowjetischen Panslavismus folgte offenkundiger Panrussizismus, der die Parole der obligaten Freundschaft mit dem russischen Volke auf die Tagesordnung gesetzt hatte, auf dem Fusse.

Im Zusammenhang mit dem siebenhundertjährigen Jubiläum Moskaus, d.h. seit 1947 hat der Panrussizismus sein letztes Stadium, das Stadium eines vollendeten Chauvinismus erreicht.

Interessant ist, dass die Bolschewisten zur Verwirklichung der Idee des sowjetischen Grossmacht-Panslavismus sich nunmehr selten einmal auf die Theorie der neuen slavischen Bewegung berufen, jener Bewegung, die während des zweiten Weltkrieges zu Propagandazwecken erfunden wurde. Um ihre Macht über die slavischen Völker auch weiterhin auszuüben, propagieren sie die Idee der kulturellen Selbständigkeit der Völker des slavischen Blocks und stellen diese den romanisch-germanischen gegenüber. Diesem Aspekt liegt eine Weisung

Stalins zugrunde, in der die Verwandtschaft der slavischen Sprachen besonders betont wird, sowie Feststellungen einiger Archäologen, Byzantologen, Historiker und Soziologen, denzufolge die Entwicklung der slavischen Völker in anderen, getrannten Bahnen verlief als diejenige der griechisch-römischen Welt.

Auf diese Weise brauchen die Bolschewisten heutzutage, da die slavischen Völker von ihnen bevormundet werden, keine Theorien eigener Erfindung mehr, Brauchbar ist für sie jene Teillehre der slavischen Bewegung, die die Sonderstellung der Slaven betont und es den Bolschewisten leichter macht, alle slavischen Völker in ihrem Machtbereich zu behalten.

З М І С Т

	Стор.
1. Суть панславізму та його місце в слов"яно-фільському вченні	5
2. Неославізм	20
3. Заперечення слов"янського комплексу в.большевицькій політиці й науці до II-ої половини 30-х років	36
4. Зміни зовнішнього советського курсу в сторону слов"янської політики й панславізму	51
5. Панславістичний курс советського слов"янознавства й історіографії	74
Резюме:	
німецькою мовою	123

